

ΤΜΗΜΑ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Διπλωματική Εργασία

**Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ: Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ
ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ
ΤΩΝ ΝΕΟΤΟΥΡΚΩΝ**

ΕΙΡΗΝΗ ΦΟΥΚΑΡΑΚΗ

Επιβλέπων καθηγητής:
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΦΕΑΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2022

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΜΕΣΑ ΠΟ ΤΟΝ ΤΥΠΟ ΤΗΣ
ΕΠΟΧΗΣ: Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ
ΤΩΝ ΝΕΟΤΟΥΡΚΩΝ

ΕΙΡΗΝΗ ΦΟΥΚΑΡΑΚΗ

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Νικόλαος Βαφέας

Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης
του Πανεπιστημίου Κρήτης

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Ιωάννης Κουμπουρλής

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Ελένη Μαμουλάκη

Ηράκλειο, Ιούνιος 2022

Ευχαριστίες

Φτάνοντας στο τέλος του Μεταπτυχιακού μου προγράμματος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Νίκο Βαφέα, την οικογένειά μου και τους φίλους μου, καθώς και εκείνους που με πολλούς τρόπους στήριζαν την προσπάθειά μου αυτή, από το ξεκίνημα ως το τέλος.

Περιεχόμενα

Περίληψη	6
Abstract	7
Εισαγωγή	8
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	9
1. Ιστορία και Τύπος	9
1.1 Ελληνικός Τύπος και Ευρώπη	9
1.2 Ο Τύπος στην Κρήτη	11
1.3 Περί Ελευθεροτυπίας	13
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	15
2. Η Κρήτη από την Ελληνική Επανάσταση ως την Ένωση με την Ελλάδα: μια σύντομη ανασκόπηση	15
2.1 Από την Ελληνική Επανάσταση ως την Αυτονομία (1821 – 1898)	16
2.2 Από την Αυτονομία ως την Ένωση (1898 – 1913)	23
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	28
3. Το Νεοτουρκικό κίνημα και η Κρήτη: μελέτη του τοπικού Τύπου	28
3.1 Η εμφάνιση των Νεότουρκων	28
3.2 Το κίνημα του 1908 και οι διεθνείς εξελίξεις	29
3.3 Η Κρητική Πολιτεία πριν από το κίνημα των Νεότουρκων	29
3.4 Η Κρητική Πολιτεία μετά το κίνημα των Νεότουρκων	42
3.4.1 Το ξέσπασμα του Νεοτουρκικού κινήματος και η επιρροή του στην Κρήτη.....	42
3.4.2 Το ενωτικό κίνημα του Σεπτεμβρίου του 1908	50
Συμπεράσματα	64
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Χρονολόγιο	70
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ	73

Περίληψη

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος και πιο συγκεκριμένα την επιρροή του κινήματος των Νεότουρκων στην Κρήτη μέσα από τον τοπικό Τύπο της εποχής. Στόχος της εργασίας είναι μέσα από μια σύντομη αναδρομή των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στην Κρήτη από την Ελληνική Επανάσταση ως την Ένωση με την Ελλάδα, να επικεντρωθεί στο έτος 1908 και στην επιρροή που είχε το κίνημα των Νεότουρκων στην Κρήτη. Μέσα από τις κρητικές εφημερίδες της εποχής, μελετήθηκε η χρονιά του 1908 σε τρεις φάσεις. Η πρώτη φάση περιλαμβάνει την ειδησεογραφία της περιόδου πριν από το κίνημα των Νεότουρκων, η δεύτερη την περίοδο μετά το κίνημα των Νεότουρκων και η τρίτη το ενωτικό κίνημα του Σεπτεμβρίου του 1908, ως ένα από τα αποτελέσματα του κινήματος των Νεότουρκων. Οι εφημερίδες που χρησιμοποιήθηκαν είναι η *Ιδη*, η *Ελπίς*, η *Εθνική* και ο *Κήρυξ* των Χανίων. Επιλέχθηκαν με το κριτήριο ότι υποστήριζαν δύο αντίπαλες παρατάξεις, οι πρώτες δύο την πολιτική παράταξη του Αντωνίου Μιχελιδάκη και οι δύο τελευταίες την παράταξη του Ελευθερίου Βενιζέλου.

Λέξεις – Κλειδιά

Δημόσια Ιστορία

Κρητικό Ζήτημα

Νεότουρκοι

Αυτονομία

Ένωση

Τοπικός Τύπος – Εφημερίδες

Abstract

This paper deals with the last phase of the Cretan Question and more specifically the influence of the Neo-Turks movement in Crete through the local press of the time. The aim of the paper is to focus on the year 1908 and the influence that the Neo - Turks movement had on Crete, through a brief review of the events that took place in Crete from the Greek Revolution to the Union with Greece. Through the Cretan newspapers of the time, the year 1908 was studied in three phases. The first phase includes the news coverage of the period before the Neo - Turks movement, the second the period after the Neo - Turks movement, and the third the unification movement of September as one of the results of the movement. The newspapers used are *Idi*, *Elpis*, *Ethniki* and *Kyryx* of Chania. They were chosen on the basis that they supported two opposing factions, the first two the political faction of Antonios Michelidakis and the last two the faction of Eleftherios Venizelos.

Keywords

Public History
Cretan Issue
Neo-Turks
Autonomy
Union
Newspapers

Εισαγωγή

Από το 1830 και εξής που η Κρήτη δεν εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος, ξεκίνησε μια σειρά επαναστάσεων στο νησί με στόχο την απομάκρυνση από την οθωμανική κυριαρχία. Από το 1898 και εξής, επικράτησε στην Κρήτη ένα ημιαυτόνομο καθεστώς υπό οθωμανική επικυριαρχία και υπό την επίβλεψη των Μεγάλων Δυνάμεων. Αυτό το ημιαυτόνομο και στην πορεία αυτόνομο είδος πολιτειακού μορφώματος θεωρήθηκε άλλοτε ως ένα προσωρινό και μεταβατικό στάδιο με τελική έκβαση την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, και άλλοτε ως μια κατάσταση ανάπτυξης και προόδου.

Το 1908 ήταν για την Κρήτη μια καθοριστική χρονιά, καθώς το κίνημα των Νεότουρκων που ξέσπασε τον Ιούλιο, η προσάρτηση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης στην Αυστρία, η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε Βασίλειο, αλλά και η προσάρτηση σε αυτήν της Ανατολικής Ρωμυλίας, δημιούργησαν αναταραχή. Το κίνημα των Νεότουρκων μελετάται μέσα από τις κρητικές εφημερίδες της εποχής και ενώ φαίνεται πως αρχικά αντιμετωπίστηκε θετικά από τον τοπικό Τύπο, στη συνέχεια όταν φάνηκαν οι κυριαρχικές τάσεις τους για την Κρήτη, η στάση των εφημερίδων άλλαξε. Αποτέλεσμα όλων αυτών των αναταραχών ήταν οι Κρήτες να κηρύξουν τον Σεπτέμβριο την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, που όμως στη δεδομένη στιγμή ήταν αδύνατο να υλοποιηθεί.

Η εργασία αποτελείται από τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται η σχέση Ιστορίας και Τύπου στην Ελλάδα και ειδικότερα στην Κρήτη. Μετά από μια σύντομη αναφορά στην ιστορία του ελληνικού Τύπου μέσα από τις επιρροές της Ευρώπης, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον τοπικό Τύπο της Κρήτης, στα τυπογραφεία του Ηρακλείου, των Χανίων και του Ρεθύμνου και στις εφημερίδες που τυπώνονταν στο νησί από την εποχή της Επανάστασης του 1821 μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα.

Στο δεύτερο μέρος γίνεται μια σύντομη ανασκόπηση των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στην Κρήτη από το 1821 (Ελληνική Επανάσταση) ως το 1913 (Ένωση με την Ελλάδα). Η περιγραφή των γεγονότων χωρίζεται σε δύο υποκεφάλαια, το ένα εκτείνεται από το 1821 ως το 1898 και το δεύτερο από το 1898 ως την Ένωση. Στο πρώτο υποκεφάλαιο παρουσιάζεται η Κρήτη υπό την αιγυπτιακή και οθωμανική διοίκηση και στο δεύτερο ως ημιαυτόνομη και αυτόνομη Κρητική Πολιτεία.

Το τρίτο και μεγαλύτερο μέρος επικεντρώνεται στο έτος 1908 και στον τρόπο με τον οποίο το κίνημα των Νεότουρκων επηρέασε την κατάσταση των πραγμάτων στην

Κρήτη. Η μελέτη των γεγονότων γίνεται μέσα από τις εφημερίδες της εποχής. Χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά κρητικές εφημερίδες του Ηρακλείου και των Χανίων, από την αρχή του έτους 1908 ως το τέλος. Οι εφημερίδες που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η *Ελπίς*, η *Ιδη*, η *Εθνική* και ο *Κήρυξ*. Από τη μελέτη των εφημερίδων φαίνεται πως από τον Ιανουάριο ως τον Ιούνιο του 1908 εκείνο που κυρίως απασχολούσε του Κρήτες ήταν οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων, χριστιανών και μουσουλμάνων, και η αναχώρηση των διεθνών στρατευμάτων. Από τον Ιούλιο, με το ξέσπασμα του κινήματος των Νεότουρκων, η ειδησεογραφία επικεντρώνεται στο νέο πολιτικό καθεστώς της Τουρκίας και στον τρόπο που αυτό επηρέασε την Κρήτη. Αρχικά, παρατηρείται θετική στάση των εφημερίδων απέναντι στις εξελίξεις, όμως από τον Αύγουστο και εξής, όταν γίνονται φανερά τα σχέδια των Νεότουρκων, ζητώντας από τους Κρήτες να στείλουν βουλευτές στην Κωνσταντινούπολη και δίνοντας την υπόσχεση μιας ειρηνικής συμβίωσης στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η στάση των εφημερίδων άλλαξε. Οι Κρήτες αισθάνονται κίνδυνο, φοβούνται ότι θα χάσουν την αυτονομία τους αρχικά και στη συνέχεια την ελπίδα της ένωσης με την Ελλάδα. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους που τον Σεπτέμβριο του 1908 η Κρήτη ανακήρυξε την ένωση με την Ελλάδα, κίνηση που ωστόσο δεν έγινε άμεσα αποδεκτή ούτε από την Ελλάδα, ούτε από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Τα ερωτήματα στα οποία θα προσπαθήσει να απαντήσει η εργασία αφορούν τα θέματα εκείνα που απασχολούσαν τις κρητικές εφημερίδες εκείνη την περίοδο, ποιος ήταν ο φόβος των Κρητών, τι φοβούνταν ότι κινδυνεύουν να χάσουν και από ποιους αισθάνονται κίνδυνο, πώς υποδέχθηκαν το κίνημα των Νεότουρκων οι κρητικές εφημερίδες της εποχής και ποια η στάση τους, και τέλος ποιο ρόλο διαδραμάτισε το κίνημα των Νεότουρκων στην ανακήρυξη της ένωσης του Σεπτεμβρίου του 1908.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ιστορία και Τύπος

1.1 Ελληνικός Τύπος και Ευρώπη

Με το τέλος του Μεσαίωνα η Ευρώπη εισέρχεται σταδιακά στην εποχή της Νεωτερικότητας, διαδικασία που συνοδεύτηκε από μεταβολές σε σημαντικούς τομείς όπως η οικονομία, η κοινωνία, η πολιτική. Στο πλαίσιο αυτό, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η Βιομηχανική Επανάσταση που με το ξέσπασμά της έφερε αύξηση της παραγωγής και άλλαξε τον τρόπο λειτουργίας της οικονομίας και των κοινωνικών δομών. Εξίσου σημαντικός ήταν και ο ρόλος της τυπογραφίας. Σταδιακά άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα πειστήρια, μεταβαίνοντας από τα χειρόγραφα κείμενα στην τυπογραφική μέθοδο. Νέες τεχνικές διαδόθηκαν γρήγορα οδηγώντας στη δημιουργία εκδοτικών οίκων και ανοίγοντας το δρόμο για την εμφάνιση των εφημερίδων.¹ Την αρχή έκανε η Γερμανία, ξεκινώντας το 1609 να τυπώνει τις πρώτες εβδομαδιαίες εφημερίδες, ενώ το 1702 η Αγγλία εξέδωσε την πρώτη καθημερινή εφημερίδα που διανεμόταν σε σημεία πώλησης μέσω πλανόδιων πωλητών.² Προοδευτικά, ως πρότυπο εφημερίδας στον δυτικό κόσμο καθιερώθηκε η βρετανική *Times*.³

Κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα, τμήμα του ελληνισμού που ζούσε στον ευρωπαϊκό χώρο, δεχόταν επιρροές από νέες αντιλήψεις σε επίπεδο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό.⁴ Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 οι εφημερίδες που κυκλοφορούσαν ήταν αρχικά χειρόγραφες και στη συνέχεια έντυπες. Ως προς το περιεχόμενό τους ασχολούνταν με θέματα πολιτικά, πολεμικά, στρατιωτικά, αλλά και θέματα παιδείας και πολιτισμού. Αναμφισβήτητα, η τυπογραφία αποτέλεσε σημαντικό μέσο διάδοσης των ιδεών και του οράματος για την ελληνική ανεξαρτησία. Η πρώτη εφημερίδα που εκδόθηκε κατά την περίοδο της Επανάστασης ήταν η *Σάλπιγξ ελληνική* και

¹John B. Thompson, «Τα ΜΜΕ και η Ανάπτυξη των Σύγχρονων Κοινωνιών», στο *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, (Αθήνα: Παπαζήσης, 1999), 83-100

²Στο ίδιο, ό.π., 117-121

³Jean-Noel Jeanneney, *Η ιστορία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης από την εμφάνισή τους ως τις μέρες μας*, μτφρ. Νάση Μπάλτα, 3^η έκδ. (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμας, 2010), 108

⁴Αικατερίνη Κουμαριανού, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου, 1784-1863», στο Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/103 (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008), 24

ακολούθησαν η *Εφημερίδα του Γαλαξιδίου*, ο *Αχελώος*, η *Εφημερίς Αιτωλική*⁵ και το 1828 η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*. Οι εφημερίδες που τυπώνονταν στον ελληνικό χώρο τον 19ο αιώνα, αποτύπωναν στα φύλλα τους ιδέες διαμορφωμένες από τη Δύση με στόχο την ενημέρωση και τη διαπαιδαγώγηση του κοινού.⁶ Συνήθως ήταν εβδομαδιαίες, τετρασέλιδες και δίστηλες, ενώ ως προς το περιεχόμενο επρόκειτο για εφημερίδες γνώμης. Οι ειδήσεις τους, βέβαια, συχνά δημοσιεύονταν ετεροχρονισμένα καθώς λόγω της έλλειψης των κατάλληλων μέσων ήταν δύσκολο να αποτυπωθούν έγκαιρα στο χαρτί.⁷ Με την ψήφιση του συντάγματος του 1864 και τη συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας του Τύπου, εμφανίστηκαν νέοι τρόποι οργάνωσης των φύλλων των εφημερίδων.⁸ Σταδιακά οι εφημερίδες έγιναν καθημερινές, οι σελίδες και οι στήλες τους αυξήθηκαν και περιείχαν περισσότερες ειδήσεις.⁹ Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλε η εμφάνιση του πιεστηρίου ατμού, της λινοτυπικής μηχανής και του περιστροφικού πιεστηρίου που αύξησαν την ταχύτητα και συνακόλουθα την παραγωγή.¹⁰ Συνάμα εμφανίζονται δύο νέα είδη δημοσιογραφίας, το ρεπορτάζ και η ανταπόκριση, που περιγράφουν την -κυρίως πολιτική- καθημερινότητα.¹¹

1.2 Ο Τύπος στην Κρήτη

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, κάποιες προσπάθειες ίδρυσης τυπογραφείων στην Κρήτη δεν είχαν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Όταν το 1830 ο Μωχάμετ Άλι ανέλαβε τη διοίκηση της Κρήτης, μετέφερε δύο τυπογραφεία από την Αίγυπτο στην Κρήτη, έχοντας ήδη αντιληφθεί τη σημασία της τυπογραφίας και τον καταλυτικό ρόλο του Τύπου στην πολιτική. Το ένα τυπογραφείο εγκαταστάθηκε στα Χανιά και το άλλο στο Ηράκλειο και έκτοτε αποτελούσαν όργανα της Αιγυπτιακής διοίκησης όπου τυπώνονταν εγκύκλιοι και διοικητικά έγγραφα. Στο εγκατεστημένο στα

⁵ Στο ίδιο, ό.π., 25

⁶ Αικατερίνη Κουμαριανού, «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου, 1784-1863», ό.π., 27-28

⁷ Νάση Μπάλα, «Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες τον 19ο αι. (1830 κ.ε.)», Λουκία Δρούλια (επιμ.), «Ο ελληνικός Τύπος, 1784 ως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις», (πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), 64

⁸ Στο ίδιο, ό.π., 33

⁹ Νάσου Μπάλα, «Τα χρόνια της ακμής, 1864-1922», στο Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/103 (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008), 34

¹⁰ John B. Thompson, «Τα ΜΜΕ και η Ανάπτυξη των Σύγχρονων Κοινωνιών», στο *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, ό.π. 134

¹¹ Νάσου Μπάλα, «Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες τον 19ο αι. (1830 κ.ε.)», ό.π., 65

Χανιά τυπογραφείο, τυπώθηκε η δίγλωσση εφημερίδα *Κρητική Εφημερίς (Vakayi Giridiye)*, γραμμένη στην ελληνική και την τουρκική γλώσσα. Εκεί δημοσιεύονταν ειδήσεις εσωτερικές και εξωτερικές που σχετίζονταν με τα γεγονότα του νησιού, την πολεμική δραστηριότητα και τις αποφάσεις της διοίκησης. Και τα δύο αυτά τυπογραφεία καταστράφηκαν το 1840.¹²

Κατά τα επόμενα επαναστατικά ξεσπάσματα του 19ου αι. κάνουν την εμφάνισή τους στην Κρήτη φορητά τυπογραφεία. Οι επαναστάτες τα έπαιρναν μαζί στα κρησφύγετά τους και μέσω αυτών παρουσίαζαν τις πολεμικές τους δραστηριότητες. Ένα από αυτά ήταν το τυπογραφείο του Εμμανουήλ Βιβυλάκη από το Βαφέ Αποκορώνου, ο οποίος άρχισε την εκτύπωση της εφημερίδας *Ροδάμανθος* με πολλές τεχνικές δυσκολίες και κινδύνους.¹³ Επρόκειτο για φορητό τυπογραφείο που έφερε ο Βιβυλάκης από την Αθήνα για τις ανάγκες της επανάστασης του 1841. Αργότερα, κατά την επανάσταση του 1866-1869 λειτούργησε το φορητό τυπογραφείο του Μπομπολάκη που μεταφερόταν από περιοχή σε περιοχή, αναλόγως τα γεγονότα.¹⁴

Τα περισσότερα τυπογραφεία στην Κρήτη ιδρύθηκαν μετά την υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας το 1878, η οποία στο άρθρο 15 περί Τύπου αναγράφει: «Επιτρέπεται η εν τη Νήσω σύστασις φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, τυπογραφείων και η έκδοσις εφημερίδων, συμφώνως τοις κειμένοις νόμοις του Κράτους».¹⁵ Έκτοτε ιδρύθηκαν αρκετά τυπογραφεία σε όλη την Κρήτη και κυκλοφόρησε πλήθος εφημερίδων. Κάποια από τα σημαντικότερα τυπογραφεία του Ηρακλείου ήταν εκείνο του Χατζηπέτρου Λυδάκη (1880, εφημερίδα *Μίνως*), του Στυλιανού Αλεξίου (1881, εφημερίδα *Νέα Εβδομάς*), του Αναστάσιου Μπιζάκη (1903, εφημερίδα *Εργάτης*), του Ιωάννη Σμυρνάκη (1906, εφημερίδα *Η Ίδη*) του Γεωργίου Μαρκόπουλου (1895, εφημερίδες *Εθνική, Νέα Ελευθερία*), του Νικολάου Αλικιώτη (1909, εφημερίδες *Η Εποχή, Νέα Θέση, Αυγή, Επαρχία*) και του Ιωάννη Μουρέλλου (1905, *Κρητική Στοά, Νέα Εφημερίς*).¹⁶ Η κάθε μία από αυτές τις εφημερίδες διαδραμάτιζε τον δικό της ρόλο και επηρέαζε με τα άρθρα της τις εξελίξεις. Για παράδειγμα, οι εφημερίδες *Μίνως* και *Εβδομάς*, του Χατζηπέτρου

¹² Δημήτριος Ν. Μουδατσάκης, *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου* (Ηράκλειο: Τυποκρέτα, 2005), 17

¹³ Στο ίδιο, ό.π., 18

¹⁴ Στο ίδιο, ό.π., 18

¹⁵ Γεώργιος Κανδαράκης, Δημήτριος Καρτσάκης, Κωνσταντίνος Μανωλάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Στα βήματά του*, (Αθήνα – Χανιά: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»), http://www.venizelos-foundation.gr/images/content/istorikwn_plhroforiwn.pdf

¹⁶ Δημήτριος Ν. Μουδατσάκης, *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου*, ό.π., 21-101

Λυδάκη και του Στυλιανού Αλεξίου αντίστοιχα, επεδίωκαν να επηρεάσουν με τα άρθρα τους τις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων.¹⁷ Οι εφημερίδες του Ιωάννη Μουρέλλου και του Γεωργίου Μαρκόπουλου τάσσονταν με το μέρος του Ελευθερίου Βενιζέλου, ενώ ο Ιωάννης Σμυρνάκης με την εφημερίδα *Ιδη*, υποστήριζε τον Πρίγκιπα Γεώργιο και τον Πρόεδρο της Κρητικής Κυβέρνησης Αντώνιο Μιχελιδάκη. Η θεματολογία των εφημερίδων συνήθως περιείχε τοπικές ειδήσεις, πολιτικά δελτία, δικαστικές αποφάσεις και αναδημοσιεύσεις από ευρωπαϊκά έντυπα.¹⁸

Στο Ρέθυμνο οι εφημερίδες που εκδίδονταν εκείνη την εποχή ήταν η εφημερίδα του Στυλιανού Εμμ. Καλαϊτζάκη (1881, εφημερίδα *Νέος Ραδάμανθος, Αρκάδιον, Ρέθυμνο*), του Νικολάου Δρουλίσκου (1885, *Παρρησία, Καρτερία*), του Χ.Α. Καλοειδά (1888, *Ιδη*), του Θεμ. Γ. Παπαδάκη (1898, *Αναγέννησις*), του Χασάν Κουγιουμτζάκη (1911, εφημερίδα των Νεότουρκων *Μουτεφτάς*), του Μ. Παπαδάκη (1908, *Ένωσις*).¹⁹

Στα Χανιά, κέντρο και πρωτεύουσα των πολιτικών εξελίξεων στην Κρήτη, εκδιδόταν η εφημερίδα *Λευκά Όρη*, από μια μερίδα φιλελευθέρων που ονομάζονταν «Ομάδα των Λευκορειτών». Αρχικά, εκδότης της εφημερίδας ήταν ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης και αργότερα ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Άλλες εφημερίδες των Χανίων ήταν η *Επιθεώρησις*, η εφημερίδα *Κήρυξ* (εφημερίδα του Ελευθερίου Βενιζέλου) και η *Παρίς*.²⁰

1.3 Περί Ελευθεροτυπίας

Στην Ελλάδα, με το Ψήφισμα της 26ης Απριλίου του 1831 θεσπίστηκε το νομικό πλαίσιο για τον Τύπο, που επέβαλε αυστηρό έλεγχο από την κεντρική εξουσία.²¹ Η ελευθερία του λόγου επιτεύχθηκε μόνο μετά από τις επαναστάσεις και τα αιτήματα για φιλελευθερισμό, με αποτέλεσμα προς το τέλος του 19ου αιώνα η ελευθερία του Τύπου να θεωρείται συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα.²²

¹⁷ Στο ίδιο, ο.π., 23

¹⁸ Στο ίδιο, ό.π., 69, 99

¹⁹ Γιάννης Παπιονότογλου, «Εκατό χρόνια Ρεθεμνιώτικων Εφημερίδων (1881-1981)», Προμυθεύς ο Πυρφόρος 29 (1982): 165-181

²⁰ Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, *Κρήτη, 1898-1913, Από την Αυτονομία στην Ένωση με την Ελλάδα* (Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης, 2013), 70

²¹ John B. Thompson, «Τα ΜΜΕ και η Ανάπτυξη των Σύγχρονων Κοινωνιών», στο *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, ό.π., 123

²² Στο ίδιο, ό.π., 123

Στην Κρήτη, υπό το καθεστώς της Σύμβασης της Χαλέπας, παρά τον δισταγμό της Γενικής Διοικήσεως στη χορήγηση αδειών έκδοσης εφημερίδων, τις παύσεις, την καταστρατήγηση και τους περιορισμούς όσον αφορά την ελευθερία του Τύπου, εκδόθηκαν περίπου 15 εφημερίδες. Το 1889 με την κήρυξη της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, ο Σουλτάνος αναίρεσε το καθεστώς της Χαλέπας κηρύσσοντας στρατιωτικό νόμο στην Κρήτη. Έτσι, υπό αυτό το καθεστώς, η έκδοση των εφημερίδων κατέστη δύσκολη.²³

Την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913) μπορεί να παρατηρήσει κανείς - συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο-, έντονη εκδοτική δραστηριότητα παρόλο που η έκδοση εφημερίδων ήταν και πάλι σχετικά περιορισμένη. Το Σύνταγμα που ψηφίστηκε στις 16/04/1899 περιείχε διατάξεις που, ως ένα βαθμό, περιόριζαν την ελευθερία του λόγου.²⁴ Στις 8/2/1907 δημοσιεύτηκε ένα νέο και περισσότερο φιλελεύθερο Σύνταγμα, περιέχοντας άρθρα περί ελευθερίας του Τύπου και έκδοσης εφημερίδων. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 18 περί Τύπου, αναφέρεται ότι δεν επιτρέπεται η λογοκρισία και η κατάσχεση εφημερίδων αλλά έκαστος μπορεί να δημοσιεύει τις σκέψεις του και να εκδίδει εφημερίδα τηρώντας τους κανόνες της Πολιτείας. Μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, εφαρμόστηκε στην Κρήτη η ελληνική νομοθεσία περί Τύπου.²⁵

²³Γιάννης Παπιομούτγλου, «Εκατό χρόνια Ρεθιμινώτικων Εφημερίδων (1881-1981)», ό.π., 165

²⁴Στο ίδιο, ό.π., 166

²⁵Στο ίδιο, ό.π., 167

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η Κρήτη από την Ελληνική Επανάσταση ως την Ένωση με την Ελλάδα: μια σύντομη ανασκόπηση

Η Κρήτη με έκταση περίπου 8.300 τετρ. χιλ. αποτελεί το πέμπτο σε έκταση, μεγαλύτερο νησί της Μεσογείου. Στη γεωγραφική θέση που βρίσκεται και στενόμακρη καθώς είναι, κλείνει σχεδόν το Αιγαίο. Συν τοις άλλοις, βρίσκεται στη μέση της Ανατολικής Μεσογείου και έτσι δίνεται η δυνατότητα από τη θέση αυτή να ελέγχονται όλες οι θαλάσσιες συγκοινωνίες. Σημαντικό για την Κρήτη είναι και το λιμάνι της Σούδας.²⁶ Ο χώρος της Ανατολικής Μεσογείου αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο όσον αφορά τις οικονομίες της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής.²⁷ Το μεγαλύτερο μέρος της καλύπτεται από βουνά αλλά και πεδιάδες ενδιάμεσα, κάτι που της προσδίδει πολυμορφία. Το κλίμα και η θέση της ευνοούν τις καλλιέργειες -όπως σιτηρά, ελιά, εσπεριδοειδή, θυμάρι-, που φυτρώνουν στα πεδινά μέρη ενώ στα ορεινά ανθεί η κτηνοτροφία.

Η Κρήτη αποτέλεσε πεδίο πολλών αντιπαραθέσεων ανά τους αιώνες. Κατά τη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου (Βενετοτουρκικός πόλεμος 1645-1669) και την αμέσως μετά Οθωμανική περίοδο, ο πληθυσμός της Κρήτης μειώθηκε αισθητά λόγω του πολέμου και του εκπατρισμού, ενώ παρατηρείται έντονο το φαινόμενο του εξισλαμισμού.²⁸ Οι μαζικοί εξισλαμισμοί ήταν πολύ περισσότεροι στην Κρήτη σε σχέση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου και αυτό οφειλόταν αφενός στη μακρά διάρκεια του πολέμου για την κατάκτηση του νησιού, και αφετέρου στη δυνατότητα εισχώρησης στο σώμα των γενιτσάρων, καθώς και στις επιγαμίες.²⁹

²⁶Π. Μαμαλάκη, *Ο αγώνας του 1866-1869 για την Ένωση της Κρήτης* (Θεσσαλονίκη: Μ. Τριανταφύλλου, 1942), 1

²⁷Μάνος Περάκης, *Κρήτη το νησί των προσαρμογών, Οικονομία και κοινωνία τον 19ο αιώνα [1830-1913]* (Αθήνα: Ασίνη, 2017), 455

²⁸Π. Μαμαλάκη, *Ο αγώνας του 1866-1869 για την Ένωση της Κρήτης*, ό.π., 2-3

²⁹Θεοχάρης Δετοράκης, «Τα ελευθέρια της Κρήτης, Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος» (εισήγηση στο επιστημονικό συνέδριο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, Αύγουστος 1998), 15

2.1 Από την Ελληνική Επανάσταση ως την Αυτονομία (1821 – 1898)

Η πρώτη αξιόλογη εξέγερση ενάντια στην οθωμανική διοίκηση εντοπίζεται το 1770, ευρύτερα γνωστή ως «επανάσταση του Δασκαλογιάννη». Πριν από την επανάσταση του 1821, στην Κρήτη είχαν οργανωθεί γενιτσαρικά τάγματα που είχαν αποκτήσει σημαντική δύναμη μέσα από το εμπόριο και τους διοικητικούς μηχανισμούς, αγνοώντας, ενίοτε, ακόμα και την οθωμανική εξουσία.³⁰ Η έναρξη της επανάστασης έγινε στα μέσα του Ιουνίου του 1821. Ενώ αρχικά οι χριστιανοί είχαν επιτυχίες, σύντομα η παρέμβαση του αιγυπτιακού στρατού οδήγησε στην κατάπνιξή της το 1824.³¹

Η επανάσταση ξεκίνησε εκ νέου και εδραιώθηκε στο νησί το 1827, όμως στις 22 Ιανουαρίου 1830 με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου, η Κρήτη και η Σάμος έμειναν έξω από το ελληνικό κράτος. Από το 1830 έως το 1841 η Κρήτη βρέθηκε υπό τον έλεγχο του ηγεμόνα της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλι, ενώ ήδη στην Αίγυπτο είχε παραχωρηθεί ένα καθεστώς ημιαυτονομίας ως αντάλλαγμα για τη συμβολή του στρατού της υπέρ της οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην επανάσταση του 1821.³²

Η αιγυπτιακή διοίκηση εφάρμοσε μια συγκεντρωτική διακυβέρνηση, προσπαθώντας να επιφέρει παράλληλα τον εκσυγχρονισμό σε όλα τα επίπεδα.³³ Με το αίτημα της ειρήνης μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων του νησιού, κάλεσε τον λαό της Κρήτης να παραδώσει τα όπλα και να παύσει τις εξεγέρσεις. Πολλοί μουσουλμάνοι οι οποίοι δεν δέχτηκαν το νέο καθεστώς, εγκατέλειψαν την Κρήτη μεταναστεύοντας κυρίως προς τη Μικρά Ασία. Ήδη από την επανάσταση του 1821 ως το 1830 ο πληθυσμός της Κρήτης είχε μειωθεί αισθητά. Ειδικότερα ως το 1832 ο πληθυσμός είχε μειωθεί σχεδόν στο μισό.³⁴

Η αιγυπτιακή διοίκηση προχώρησε στην ίδρυση δύο συμβουλίων, ένα στα Χανιά και ένα στο Ηράκλειο. Σε αυτά συμμετείχαν ένας χριστιανός και ένας μουσουλμάνος από κάθε επαρχία, επιδιώκοντας στο πλαίσιο της ειρήνευσης την ισοτιμία μεταξύ των δύο

³⁰ Στο ίδιο, ό.π., 16

³¹ Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», *Μνήμων* 26, (Ιανουάριος 2004): 65

³² Ηλέκτρα Κωστοπούλου, «Τα πολλαπλά πρόσωπα της Αυτονομίας: Οθωμανική Μεταρρύθμιση και η Κρήτη του 19^{ου} αιώνα», στο *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο*, επιμ. Σωκράτης Πετμεζάς, Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, (Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2014), 34

³³ Στο ίδιο, ό.π., 39

³⁴ Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», ό.π., 65

θησκευτικών κοινοτήτων του νησιού. Ως το τέλος της αιγυπτιακής διοίκησης το 1840, παρατηρείται μία αναδιοργανωτική προσπάθεια στο νησί με την εκτέλεση δημόσιων έργων όπως γέφυρες, δρόμοι, υδραγωγεία, λιμάνια αλλά και σε ό,τι αφορά την παιδεία, με την ίδρυση σχολείων τόσο για τους χριστιανούς όσο και για τους μουσουλμάνους.³⁵

Επιπλέον, η αιγυπτιακή διοίκηση προχώρησε σε πλήθος έργων στην Κρήτη, προκειμένου να καταστήσει το νησί μια παραγωγική επαρχία που θα απέδιδε έσοδα μέσω των φόρων. Ωστόσο, η αυστηρή φορολογική πολιτική είχε ως αποτέλεσμα την αντίδραση του χριστιανικού κυρίως πληθυσμού. Αποκορύφωμα αποτέλεσε η διαμαρτυρία στο χωριό Μουριές το 1833 που, αν και ειρηνική, κατεστάλη βίαια από τις αρχές. Το νησί παρέμεινε υπό την εξουσία της Αιγύπτου μέχρι το 1840, όταν μετά από ένα ακόμα πόλεμο ενάντια στον Σουλτάνο και μετά από την παρέμβαση των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, όλα τα εδάφη που είχαν παραχωρηθεί στην Αίγυπτο επεστράφησαν στην Αυτοκρατορία με αντάλλαγμα την αναγνώριση του Μωχάμετ Άλι ως αυτόνομου ηγεμόνα.³⁶

Κατά τις επόμενες δεκαετίες ακολούθησαν ορισμένες αξιόλογες μεταρρυθμίσεις. Ως προς τη διοικητική διαίρεση του νησιού, το 1851 τα Χανιά ορίστηκαν ως η πρωτεύουσα του εγιαλετίου και η Κρήτη διαιρέθηκε σε 23 επαρχίες. Οι έπαρχοι, που είχαν την έδρα τους στις πρωτεύουσες των επαρχιών, πλαισιώνονταν από έναν μουσουλμάνο και ένα χριστιανό φρούραρχο.³⁷ Αργότερα, όταν ξέσπασε ο Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856), η Κρήτη δεν έμεινε ανεπηρέαστη από τις εξελίξεις. Με τη συνθήκη των Παρισίων το 1856, η Υψηλή Πύλη αναγκάστηκε να εκδώσει ένα μεταρρυθμιστικό διάταγμα, το *Χάττι Χουμαγιούν (Hatt-i Hümayun)*, με το οποίο παραχωρούσε και κατοχύρωνε προνόμια στους χριστιανούς της Αυτοκρατορίας όπως η ανεξιθρησκία, η προσωπική ελευθερία, η εξασφάλιση της τιμής και της ιδιοκτησίας. Η έκδοση του *Χάττι Χουμαγιούν* εντάσσεται στο πλαίσιο του *Τανζιμάτ*, μιας μεταρρυθμιστικής προσπάθειας κατά τον 19ο αιώνα με σκοπό τον εκσυγχρονισμό της Αυτοκρατορίας και την απελευθέρωση του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο, που όμως συνάντησε πολλά

³⁵Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης* (Ηράκλειο: 2005), ό.π., 351-352

³⁶Στο ίδιο, ό.π., 355-356

³⁷Στο ίδιο, ό.π., 357

εμπόδια στην εφαρμογή του.³⁸ Επιπλέον, το 1858 ένα φερμάνι καθιέρωνε τον θεσμό των δημογεροντιών³⁹ και το δικαίωμα οπλοφορίας στους χριστιανούς.⁴⁰

Η συνεχής καταπάτηση των προνομίων που παραχωρούσε το *Χάττι Χουμαγιούν*, η επιβολή νέων διοικητικών και φορολογικών μέτρων -κυρίως στα γεωργικά προϊόντα- και το Μοναστηριακό ζήτημα, πυροδότησαν τον Αύγουστο του 1866 την έναρξη μιας από τις πιο έντονες συγκρούσεις στην Κρήτη, αποτελώντας παράλληλα τη συνέχεια μιας σειράς επαναστάσεων στις οποίες ο χριστιανικός πληθυσμός προσπαθούσε να ενισχύσει τη θέση του μέσα στην Αυτοκρατορία.⁴¹ Στόχος ήταν η κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας και η ένωση με την Ελλάδα, αγώνας που τόνιζε περισσότερο την έννοια του έθνους από μέρους των χριστιανών.⁴² Οι διαφορές και το χάσμα μεταξύ των δύο κοινοτήτων θα μεγαλώσει και, εκτός από θρησκευτική, η σύγκρουση θα λάβει και εθνική διάσταση. Σε αυτή την επανάσταση αλλά και στις υπόλοιπες που θα ακολουθήσουν, μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων εγκατέλειπαν την ύπαιθρο και εγκαθίσταντο στα φρούρια και στις πόλεις, ενώ από την άλλη, χριστιανοί έφευγαν από τις πόλεις για την ύπαιθρο ή την Ελλάδα.⁴³

Σημαντικό γεγονός της νέας επανάστασης -που προκάλεσε την απήχηση διεθνώς- ήταν η ανατίναξη της Μονής Αρκαδίου στις 9 Νοεμβρίου 1866. Η επανάσταση του 1866-1869 δημιούργησε αστάθεια στο νησί. Ο πληθυσμός της Κρήτης ελαττώθηκε και πάλι από τους εκπατρισμούς και τις σφαγές, ενώ τα κτήματα έμεναν ακαλλιέργητα. Στρατιωτικοί μουσουλμάνοι στέλνονταν στο νησί για να αναλάβουν τη γενική διοίκηση, ενώ κάποιοι υποστήριζαν την ιδέα να γίνει η Κρήτη αγγλικό προτεκτοράτο εγκαταλείποντας την ιδέα

³⁸Στο ίδιο, ό.π., 358

³⁹Ο θεσμός αναγνωρίστηκε επίσημα το 1858 και συστάθηκαν χριστιανικές και μουσουλμανικές δημογεροντίες στις έδρες της Κρήτης δηλαδή στα Χανιά, το Ηράκλειο και το Ρέθυμνο, με εκπροσώπους πόλεων και επαρχιών. Βλ. σχετικά Κάλλια Καλλιατάκη - Μερτικοπούλου, *Ελληνισμός, Αλυτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1988), 32

⁴⁰Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», ό.π., 67

⁴¹Κάλλια Καλλιατάκη - Μερτικοπούλου, *Ελληνισμός, Αλυτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1988), 29

⁴²Νίκος Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος} -19^{ος} αι.)* (Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006), 287

⁴³Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», ό.π., 68

της Ένωσης.⁴⁴ Ωστόσο, τα επόμενα χρόνια η κατάσταση των χριστιανών βελτιώθηκε, εξαιτίας της εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής.⁴⁵

Η επανάσταση του 1866 άνοιξε τον δρόμο για την εισαγωγή του *Οργανικού Νόμου* που ανακοινώθηκε με φερμάνι τον Ιανουάριο του 1868. Επρόκειτο για έναν διοικητικό κανονισμό που περιείχε 14 διατάξεις με παραχωρήσεις ορισμένων προνομίων στους χριστιανούς, όπως η συμμετοχή τους στην τοπική διοίκηση και άλλες που αφορούσαν τα δικαστικά και οικονομικά συστήματα του νησιού. Ο *Οργανικός Νόμος* ουσιαστικά αποτελούσε επανάληψη προηγούμενων διατάξεων και οι μόνες καινοτομίες ήταν η ισοτιμία των δύο γλωσσών (ελληνικών - τούρκικων) και κάποιες φορολογικές ελαφρύνσεις.⁴⁶ Ενώ θεωρήθηκε ότι αποτελούσε μια υπόσχεση για παραχώρηση υποτυπώδους ημιавтоνομίας, ωστόσο δεν περιείχε καμία νομική βάση για αυτοδιοίκηση του νησιού.⁴⁷ Ωστόσο, ο *Οργανικός Νόμος* θα αποτελούσε σημείο αναφοράς για τα επόμενα απελευθερωτικά κινήματα που θα ξεσπούσαν ως το 1898.⁴⁸

Η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος λόγω του ρωσοτουρκικού πολέμου που ξέσπασε το 1877, οδήγησε στην οργάνωση επαναστατικού κινήματος στην Κρήτη με την υποστήριξη της Ελλάδας. Αρχικός στόχος των επαναστατών ήταν η απόσχιση του νησιού από την Αυτοκρατορία και η εξασφάλιση αυτονομίας, λειτουργώντας ως μια τακτική προσέγγισης του τελικού στόχου που ήταν η Ένωση.⁴⁹ Για την αναχαίτιση της επανάστασης, η Υψηλή Πύλη έστειλε δύο απεσταλμένους, τον Κωστή Αδοσίδη και τον τουρκοκρητικό Σελήμ Εφέντη, οι οποίοι ανέλαβαν να διαπραγματευτούν με τους Κρητικούς και να παραχωρήσουν νέα προνόμια στο πλαίσιο του *Οργανικού Νόμου*.⁵⁰ Το Κρητικό Ζήτημα θα απασχολούσε ξανά στο Συνέδριο του Βερολίνου που θα συνεδρίαζε για την αναθεώρηση της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου.⁵¹

Στην πραγματικότητα όμως, το Συνέδριο του Βερολίνου αφιέρωσε πολύ λιγότερο χρόνο και προσοχή στο Κρητικό Ζήτημα, καθώς η μόνο αναφορά στην Κρήτη ήταν ότι

⁴⁴ Στο ίδιο, ό.π., 380

⁴⁵ Μάνος Περάκης, «Επιστροφή στην οθωμανική κυριαρχία και από-οθωμανοποίηση των Χριστιανών στην Κρήτη (1889-1895)», στο επιμ. Σωκράτης Πετμεζάς, Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, *Κυριαρχίες και συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο*, ό.π., 101

⁴⁶ Zorka Parvanova, «Κρήτη και Ανατολική Ρωμυλία», στο *Κυριαρχίες και συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο*, επιμ. Σωκράτης Πετμεζάς, Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, ό.π., 56

⁴⁷ Στο ίδιο, ό.π., 56

⁴⁸ Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., 374

⁴⁹ Zorka Parvanova, «Κρήτη και Ανατολική Ρωμυλία», ό.π., 57

⁵⁰ Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., 382-383

⁵¹ Στο ίδιο, ό.π., 385

δέσμευε τον Σουλτάνο με το άρθρο 23 να εφαρμόσει τον *Οργανικό Νόμο*. Μάλιστα έδινε στον Σουλτάνο το δικαίωμα να πραγματοποιεί όσες αλλαγές εκείνος έκρινε δίκαιες για τη διοίκηση του νησιού, με τα δικά του κριτήρια.⁵² Σε διεθνές επίπεδο, το συνέδριο του Βερολίνου ήταν καθοριστικό για την εξέλιξη των πραγμάτων και την τύχη των λαών της Βαλκανικής και της Ανατολικής Μεσογείου. Η Βοσνία - Ερζεγοβίνη βρέθηκε υπό την διοίκηση της Αυστροουγγαρίας, ενώ παραχωρήθηκε μεγάλο μέρος της Θεσσαλίας στην Ελλάδα. Επιπλέον, αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια των Μεγάλων Δυνάμεων για την εξασφάλιση ισορροπίας στα Βαλκάνια παρ' όλο που εν τέλει η προσπάθεια αυτή οδήγησε στη δημιουργία πολιτικών μορφωμάτων με ασταθή και προσωρινά χαρακτηριστικά.⁵³

Το Συνέδριο του Βερολίνου άνοιξε τον δρόμο για την υπογραφή της *Σύμβασης της Χαλέπας* τον Οκτώβριο του 1878. Με τη σύμβαση αυτή έγινε ένα σημαντικό βήμα για τη λύση του Κρητικού Ζητήματος αφού η Κρήτη πέρασε σε καθεστώς ημιαυτονομίας με περισσότερα σαφώς προνόμια για τον πληθυσμό της. Τα προνόμια αυτά αφορούσαν τον Γενικό Διοικητή, ο οποίος θα μπορούσε να είναι και χριστιανός και η θητεία του οριζόταν στα πέντε χρόνια. Επίσης, θα είχε έναν σύμβουλο μουσουλμάνο και η Γενική Συνέλευση θα είχε 80 μέλη με περισσότερους χριστιανούς και λιγότερους μουσουλμάνους. Επιπροσθέτως, η ελληνική γλώσσα αναγνωρίστηκε ως η επίσημη γλώσσα των δικαστηρίων και της Γενικής Συνέλευσης. Τέλος, τα προνόμια αφορούσαν επίσης την προσωρινή απαλλαγή από ορισμένους φόρους, την ίδρυση φιλολογικών συλλόγων και την έκδοση εφημερίδων. Πρώτος διοικητής της ορίστηκε ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής.⁵⁴

Μέσα στη δεκαετία από το 1879 ως το 1889 στην Κρήτη επικράτησαν έντονες πολιτικές και κομματικές διενέξεις. Άρχισαν να διαμορφώνονται τα πρώτα πολιτικά κόμματα, τα οποία έμοιαζαν με τους πολιτικούς σχηματισμούς των ελεύθερων Βαλκανικών χωρών. Μάλιστα, παράλληλα με την Κρήτη άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα πολιτικά κόμματα και στην Ανατολική Ρωμυλία.⁵⁵ Στο πολιτικό προσκήνιο της Κρήτης κυριαρχούσαν οι Ξυπόλητοι⁵⁶ και οι Καραβανάδες.⁵⁷ Επικράτησε κομματικός φανατισμός και μέσα σε όλη αυτή την αναταραχή το Κρητικό Ζήτημα μπήκε σε δεύτερη μοίρα. Η αντιπαράθεση αυτών των κομμάτων οφειλόταν στη διαφορετική στάση τους

⁵²Zorka Parvanova, «Κρήτη και Ανατολική Ρωμυλία», ό.π., 55

⁵³Ανδρέας Λυμπεράτος, «Ασταθείς κυριαρχίες, ισχυρές συνειδήσεις», ό.π., 79-80

⁵⁴Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης* (Ηράκλειο: 2005), ό.π., 385-386

⁵⁵Zorka Parvanova, «Κρήτη και Ανατολική Ρωμυλία», ό.π., 65

⁵⁶Φιλελεύθεροι και προοδευτικοί

⁵⁷Μορφωμένοι και ισχυροί παράγοντες του νησιού

προς το καθεστώς της αυτονομίας. Έτσι, ενώ ο ηγέτης των Συντηρητικών έκανε λόγο για αυτόνομη διακυβέρνηση, ο ηγέτης των Φιλελευθέρων μιλούσε για ημιαυτονομία.⁵⁸ Η αυτονομία δεν ήταν παρά ένα μεταβατικό στάδιο προς την Ένωση, ενώ η ενωτική ιδέα αποτελούσε σημαντικό στοιχείο και των δύο πολιτικών κομμάτων.⁵⁹ Κορύφωση των γεγονότων αποτέλεσε η νίκη των Ξυπόλητων και η έντονη αντίδραση των Φιλελευθέρων. Έτσι, στη Γενική Συνέλευση του 1889 αυτοί κατέθεσαν ψήφισμα με το οποίο κήρυσσαν την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, καθιστώντας, όμως, την πράξη τους αυτή παράνομη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το Κρητικό Ζήτημα να αναζωπυρωθεί ξανά. Οι παραπάνω εξελίξεις έφεραν αναρχία στο νησί, επιβλήθηκε στρατιωτικός νόμος και μουσουλμάνοι και χριστιανοί κατέφυγαν εκατέρωθεν σε βιαιοπραγίες. Η πλειονότητα των χριστιανών αναχώρησε από τις πόλεις ενώ οι μουσουλμάνοι βρήκαν καταφύγιο στα οχυρά.⁶⁰ Συνέπεια όλων αυτών των γεγονότων ήταν ότι η οθωμανική διοίκηση με φερμάνι κατάργησε τη Σύμβαση της Χαλέπας και επανέφερε την πρότερη κατάσταση στο νησί (βαριά φορολογία, θρησκευτική ανισότητα), χωρίς την ενημέρωση των Μεγάλων Δυνάμεων.⁶¹

Σταδιακά, στα επόμενα χρόνια οι βιαιοπραγίες πλήθαιναν και η κατάσταση είχε αρχίσει να θυμίζει τις παλιές εποχές. Οι Κρήτες είχαν πειστεί ότι η ένωση με την Ελλάδα δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με τοπικές επαναστάσεις αλλά μόνο στα πλαίσια μιας ευρύτερης κρίσης στον Βαλκανικό χώρο. Με γνώμονα αυτό, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, άρχισε να προβάλλεται η ίδρυση μιας αυτόνομης ή ημιαυτόνομης ηγεμονίας στην Κρήτη υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων και η λύση της Ένωσης να μετατίθεται για αργότερα, με ευνοϊκότερες συνθήκες.⁶²

Ήδη από το 1894, το εθνικό κίνημα στην Κρήτη αναζωπυρώθηκε με το αίτημα σύγκλησης μιας Γενικής Συνέλευσης και τον διορισμό χριστιανού γενικού διοικητή. Τον Ιανουάριο του 1895 η σφαγή των Αρμενίων δημιούργησε δυσμενές κλίμα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία και αυτό επηρέασε την Κρήτη. Ο Γενικός Διοικητής Μαχμούτ αντικαταστάθηκε από τον χριστιανό Αλέξανδρο Καραθεοδωρή, πρώην ηγεμόνα της αυτόνομης Σάμου (1885-1894). Οι Τουρκοκρήτες αντέδρασαν και επιδόθηκαν σε

⁵⁸ Στο ίδιο, ό.π., 65

⁵⁹ Στο ίδιο, ό.π., 66

⁶⁰ Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», ό.π., 68

⁶¹ Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης* (Ηράκλειο: 2005), ό.π., 387-389

⁶² Στο ίδιο, ό.π., 390

βιαιοπραγίες. Την άνοιξη του 1895 συστάθηκε από τον Μανούσο Κούνδουρο μια επαναστατική οργάνωση, η *Κεντρική Επιτροπή Μεταπολιτεύσεως*, με στόχο την οργάνωση νέας επανάστασης και την πεποίθηση ότι η Αυτονομία θα ήταν το προστάδιο της Ένωσης. Η επαναστατική οργάνωση ήταν ήδη πεπεισμένη ότι η απλή αποκατάσταση των δικαιωμάτων της *Σύμβασης της Χαλέπας* δεν ήταν αρκετή και λαμβάνοντας ως πρότυπο το αυτόνομο καθεστώς της Σάμου, υποστήριζε την πολιτική της αυτονομίας.⁶³ Σύμφωνα σε αυτή την πράξη βρήκε και την Αγγλία. Οι βασικές αρχές της *Μεταπολιτευτικής Επιτροπής* ήταν να ανακηρυχτεί η Κρήτη σε αυτόνομη Πολιτεία φόρου υποτελής στον Σουλτάνο, η κυβέρνηση να ασκείται από χριστιανό διοικητή με θητεία πέντε χρόνια και να παραχωρηθούν βελτιωμένα τα προνόμια της *Σύμβασης της Χαλέπας*.⁶⁴

Κάποιες ανεξέλεγκτες βιαιοπραγίες των μουσουλμάνων που εκδηλώθηκαν, ανάγκασαν τις Μεγάλες Δυνάμεις να επέμβουν και να πιάσουν την Υψηλή Πύλη για νέες παραχωρήσεις, αφενός για να εξομαλύνουν την κατάσταση στο νησί και αφετέρου για να προστατεύσουν τους κατοίκους. Η παρέμβαση αυτή ήταν αναγκαία, καθώς χωρίς την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων υπήρχε κίνδυνος η ανάφλεξη αυτή να μεταδοθεί και στα Βαλκάνια.⁶⁵ Έτσι, οι Πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων στα Χανιά παραχώρησαν στους χριστιανούς πληρεξουσίους τον νέο *Οργανισμό της Κρήτης* που περιείχε διατάξεις όπως τη δυνατότητα του Σουλτάνου να διορίζει χριστιανό Γενικό Διοικητή με την έγκριση των Μεγάλων Δυνάμεων και επιπλέον ο διπλασιασμός των θέσεων των χριστιανών υπαλλήλων σε σχέση με εκείνες των μουσουλμάνων. Συν τοις άλλοις, οργανώθηκε κρητική χωροφυλακή με Ευρωπαίους αξιωματικούς και παραχωρήθηκε δικαστική και οικονομική ανεξαρτησία με τη σύμφωνη γνώμη των Μεγάλων Δυνάμεων.⁶⁶ Οι τελευταίες αναλάμβαναν το δικαίωμα να επιβλέπουν και να ελέγχουν το Κρητικό Ζήτημα με τη δημιουργία επιτροπής προξένων στα Χανιά.⁶⁷

Το 1897 η ελληνική κυβέρνηση για να αποτρέψει τις ταραχές και πιεζόμενη από την αντιπολίτευση, αποφάσισε να επέμβει στην Κρήτη στέλνοντας πολεμικά πλοία.⁶⁸ Η νέα επανάσταση που ξέσπασε ήταν η αφορμή για να προτείνουν οι Μ. Δυνάμεις τη λύση

⁶³Zorka Parvanova, «Κρήτη και Ανατολική Ρωμυλία», ό.π., 70

⁶⁴Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., 390-392

⁶⁵Νίκος Ανδριώτης, «Η διεθνής επέμβαση στην Κρήτη 1896-1909», στο *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο*, επιμ. Σωκράτης Πετμεζάς, Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, (Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2014), 287

⁶⁶Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., 393-394

⁶⁷Νίκος Ανδριώτης, «Η διεθνής επέμβαση στην Κρήτη 1896-1909», ό.π., 288

⁶⁸Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., 395

της αυτονομίας αλλά η Κρήτη και η Ελλάδα δεν την αποδέχτηκαν. Οι Μ. Δυνάμεις επέμειναν, κλείνοντας τα παράλια της Κρήτης και εμποδίζοντας τη μεταφορά τούρκικων και ελληνικών στρατευμάτων. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος ανάγκασε την Ελλάδα να αποσύρει τις δυνάμεις της από την Κρήτη και οι Κρητικοί αναγκάστηκαν τελικά να δεχτούν την αυτονομία.⁶⁹ Διαίρεσαν το νησί σε έξι τομείς, αντικατέστησαν τις περισσότερες οθωμανικές δημόσιες υπηρεσίες και αποδέχθηκαν τις διατάξεις του *Κρητικού Οργανισμού*, που προέβλεπε ότι ο Γενικός Διοικητής θα διοριζόταν από τον Σουλτάνο με τη σύμφωνη γνώμη των Μεγάλων Δυνάμεων και ότι η Κρήτη θα πλήρωνε έναν κατ' αποκοπή ετήσιο φόρο στην Πύλη.⁷⁰

2.2 Από την αυτονομία ως την Ένωση (1898 – 1913)

Το 1898 η Γερμανία και η Αυστροουγγαρία αποφάσισαν να αποσύρουν τα στρατεύματά τους από την Κρήτη, και έτσι το νησί διαιρέθηκε σε πέντε τομείς. Υπογράφηκε ο *Κανονισμός του προσωρινού καθεστώτος Κρήτης* και το Συμβούλιο των Ναυάρχων αποφάσισε να αναλάβει την είσπραξη της δεκάτης.⁷¹ Στις 25 Αυγούστου 1898, με αφορμή την εγκατάσταση χριστιανών υπαλλήλων στο φορολογικό γραφείο του Ηρακλείου με την προστασία του αγγλικού στρατού, μουσουλμάνοι και Οθωμανοί στρατιώτες, εξαγριωμένοι προέβησαν σε καταστροφές και σφαγές.⁷² Ο οθωμανικός στρατός προέβη σε σφαγές με θύματα χριστιανούς αμάχους, 17 Άγγλους στρατιώτες και τον Πρόξενο της Αγγλίας Λυσίμαχο Καλοκαιρινό. Ως αντίδραση, οι Άγγλοι σκότωσαν 17 Τουρκοκρητικούς που θεωρήθηκαν υπαίτιοι αυτού του επεισοδίου. Τον Νοέμβριο, μετά από απαίτηση των πρεσβευτών της Κωνσταντινούπολης προς την Υψηλή Πύλη, ο οθωμανικός στρατός εγκατέλειψε την Κρήτη. Από αυτό το σημείο και μετά η Κρήτη διοικούνταν από τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις και σταμάτησε να βρίσκεται υπό οθωμανική κυριαρχία.⁷³ Για ενάμιση μήνα η Κρήτη διοικούνταν από το Συμβούλιο των Ναυάρχων και μόνη ένδειξη σουλτανικής επικυριαρχίας αποτελούσε η ύπαρξη της τούρκικης σημαίας στο φρούριο Φιρκά των Χανίων, μαζί με αυτές των Μεγάλων Δυνάμεων.⁷⁴

⁶⁹Στο ίδιο, ό.π., 395

⁷⁰Νίκος Ανδριώτης, «Η διεθνής επέμβαση στην Κρήτη 1896-1909», ό.π., 294

⁷¹Στο ίδιο, ό.π., 295

⁷²Στο ίδιο, ό.π., 295

⁷³Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., 395

⁷⁴Νίκος Ανδριώτης, «Η διεθνής επέμβαση στην Κρήτη 1896-1909», ό.π., 297

Τον Δεκέμβριο του 1898, με απόφαση των ναυάρχων έφτασε στην Κρήτη ο Πρίγκιπας Γεώργιος ως Ύπατος Αρμοστής Κρήτης⁷⁵ και έγινε δεκτός από τον κρητικό λαό με ενθουσιασμό. Οι Μεγάλες Δυνάμεις απέκτησαν νέο ρόλο, εκείνο του ελέγχου και της κηδεμονίας της Κρήτης, καθώς επίσης και της προστασίας των μουσουλμάνων που βρίσκονταν στο νησί. Ο πρίγκιπας Γεώργιος θα ασκούσε πλέον την εκτελεστική εξουσία ως εκπρόσωπος των Μεγάλων Δυνάμεων. Έτσι, έπρεπε να επικοινωνεί με τις κυβερνήσεις τους μέσω των προξένων τους στο νησί.⁷⁶ Η Κρήτη χωρίστηκε κατά διαμερίσματα ως εξής: οι Ιταλοί εγκαταστάθηκαν στα Χανιά, οι Άγγλοι στο Ηράκλειο, οι Ρώσοι στο Ρέθυμνο και οι Γάλλοι στο Λασιθί. Η πόλη των Χανίων βρισκόταν υπό καθεστώς συλλογικής προστασίας. Επιπλέον, ορίστηκαν πέντε σύμβουλοι⁷⁷ του Ύπατου Αρμοστή και η οργάνωση της χωροφυλακής ανατέθηκε σε μια στρατιωτική επιτροπή με επικεφαλής τον Ιταλό λοχαγό Graveri.⁷⁸

Για τις ανάγκες της δημιουργίας κρητικού συντάγματος ορίστηκε επιτροπή με 12 χριστιανούς και 4 μουσουλμάνους και έτσι στις αρχές του 1899 δημοσιεύθηκε το διάταγμα *Περί συγκροτήσεως της Κρητικής Συνελεύσεως* και προκηρύχθηκαν εκλογές για την εκλογή πληρεξουσίων. Εκλέχθηκαν 138 χριστιανοί και 50 μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι⁷⁹ από το Συνέδριο της Ρώμης που παρακολουθούσε από τον Φεβρουάριο του 1899 την εξέλιξη των κρητικών πραγμάτων. Κύρια θέματα τα οποία πραγματευόταν το Συνέδριο της Ρώμης ήταν οι δεσμεύσεις των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στον Σουλτάνο, η διεθνής θέση της Κρήτης, η προστασία των μουσουλμάνων, καθώς και η διατήρηση των συμβάσεων για τα προνόμια.⁸⁰

Παρ' όλα αυτά, το σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας θεωρήθηκε συντηρητικό και με αρκετά μειονεκτήματα. Θεωρήθηκε ότι παραχωρούσε στον Αρμοστή παραπάνω εξουσίες απ' όσες θα έπρεπε και αυτό κινδύνευε να οδηγήσει στον δεσποτισμό. Ο Γεώργιος θεωρούσε ότι η λύση του Κρητικού Ζητήματος θα πραγματοποιούνταν μέσα από τα υπομνήματα και έμενε προσκολλημένος στη λύση της Αυτονομίας.⁸¹ Η στάση

⁷⁵Η εντολή των Μεγάλων Δυνάμεων προς τον Πρίγκιπα είχε προσωρινό χαρακτήρα και θα ίσχυε για τρία χρόνια

⁷⁶Στο ίδιο, ό.π., 298

⁷⁷Των Εσωτερικών, των Οικονομικών, των Δημοσίων Έργων, της Δημόσιας Εκπαίδευσης και της Δημόσιας τάξης

⁷⁸Στο ίδιο, ό.π., 298

⁷⁹Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., 439

⁸⁰Νίκος Ανδριώτης, «Η διεθνής επέμβαση στην Κρήτη 1896-1909», ό.π., 298

⁸¹Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., 440-441

αυτή του Ύπατου Αρμοστή ήταν αντίθετη με τις απόψεις του Ελευθερίου Βενιζέλου που πίστευε ότι η λύση θα ήταν σταδιακή, με πρώτο στόχο την απομάκρυνση των Μεγάλων Δυνάμεων και την αντικατάστασή τους από Πολιτοφυλακή με Έλληνες αξιωματικούς. Δεν αναγνώριζε στον Πρίγκιπα το δικαίωμα της προσωπικής διαχείρισης του Κρητικού Ζητήματος και αυτό του το είχε γνωστοποιήσει. Αποτέλεσμα αυτής της αντιπαράθεσης ήταν η εναντίωση του Βενιζέλου στην πολιτική του Πρίγκιπα και η κήρυξη ένοπλου αγώνα στο Θέρισο των Χανίων. Σύντομα, οι επαναστάτες ίδρυσαν την *Προσωρινή Κυβέρνηση Κρήτης*, η οποία οργάνωσε υπηρεσίες, προχώρησε στην έκδοση γραμματίων για πατριωτικό δάνειο 100.000 δραχμών, τύπωσε γραμματόσημα και εξέδωσε την εφημερίδα *Το Θέρισο*. Έτσι, η Κρήτη κατέληξε να έχει δύο κυβερνήσεις, μία του Αρμοστή και μία των επαναστατών του Θερίσου.⁸²

Σε διπλωματικό επίπεδο, οι αντιπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων με σκοπό να διευθετήσουν την κατάσταση στο νησί, συναντήθηκαν με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και υπογράφηκε πρωτόκολλο για παύση των εχθροπραξιών. Τα γεγονότα του Θερίσου, παρ' όλα αυτά, έδωσαν μια νέα ώθηση στο Κρητικό Ζήτημα και έφεραν αλλαγές στο εσωτερικό της Κρητικής Πολιτείας.⁸³ Η επανάσταση αυτή αποτέλεσε εσωτερικό ζήτημα που βασίστηκε στη διαφορετική πολιτική αντίληψη του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Πρίγκιπα Γεωργίου όσον αφορά την αντιμετώπιση του Κρητικού Ζητήματος.⁸⁴

Το 1906 έφτασε στην Κρήτη διεθνής επιτροπή με σκοπό να εξετάσει την κατάσταση και αποφάσισε την ίδρυση κρητικής Πολιτοφυλακής και Χωροφυλακής ως σταθερές βάσεις της αυτόνομης κυβέρνησης, την σταδιακή απομάκρυνση των Μεγάλων Δυνάμεων από το νησί, την αναθεώρηση του Συντάγματος, τον σχηματισμό επιτροπής που θα είχε μεικτό χαρακτήρα (μισοί Κρήτες, μισοί πρόξενοι) και τη δυνατότητα σύναψης δανείου από την κρητική κυβέρνηση.⁸⁵ Ο Πρίγκιπας Γεώργιος, αφού εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για τις αποφάσεις αυτές, αποφάσισε να παραιτηθεί. Αντικαταστάθηκε από τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, ενώ ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων περιορίστηκε, λειτουργώντας απλώς ως φορείς διαμεσολάβησης ανάμεσα στην κυβέρνηση και τον Ύπατο Αρμοστή. Η Συντακτική Συνέλευση που είχε συγκροτηθεί, υπέβαλλε στον νέο

⁸²Στο ίδιο, ό.π., 445-446

⁸³Στο ίδιο, ό.π., 448

⁸⁴Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Η επανάσταση του Θερίσου ως εσωτερικό ζήτημα: η προσωπική διάσταση πρίγκιπα Γεωργίου – Ελευθερίου Βενιζέλου» (εισήγηση στο Επιστημονικό Συνέδριο Θερίσσο 1905, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»), Χανιά 2009

⁸⁵Νίκος Ανδριώτης, «Η διεθνής επέμβαση στην Κρήτη 1896-1909», ό.π., 301

Αρμοστή αναθεωρημένο σύνταγμα και σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση. Το 1907 οργανώθηκε η Πολιτοφυλακή και τα Διεθνή Στρατεύματα αποφάσισαν την σταδιακή αποχώρησή τους.⁸⁶ Το γεγονός αυτό ολοκλήρωσε την πολιτική αυτονομία της Κρήτης αλλά αυτό δεν αποτέλεσε την τελική λύση του Κρητικού Ζητήματος, καθώς η αυτονομία εξακολουθούσε να αποτελεί για πολλούς μια συμβιβαστική λύση και μια μεταβατική κατάσταση, γεγονός που προκαθόριζε την αστάθειά της.⁸⁷

Τον επόμενο χρόνο, το 1908, η Κρητική Πολιτεία φαινόταν να βρίσκεται σε στάδιο ανάπτυξης. Το αυτόνομο καθεστώς είχε επιφέρει βελτίωση στο διοικητικό και πολιτικό σύστημα και είχε θέσει πλέον τις βάσεις για ένα σύγχρονο κράτος, εισάγοντας τις αρχές του ευρωπαϊκού πολιτικού φιλελευθερισμού. Συγκρίνοντας την Κρήτη με άλλα παρόμοια καθεστώτα, όπως αυτό της ανατολικής Ρωμυλίας, παρατηρείται η δημιουργία μιας μορφής τοπικής αυτοδιοίκησης.⁸⁸ Όμως, τρία γεγονότα που εκδηλώνονται εκείνη την περίοδο αλλάζουν τις διεθνείς εξελίξεις και διαταράσσουν την κατάσταση στο νησί. Πρόκειται για το κίνημα των Νεότουρκων, την προσάρτηση της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης στην Αυστρία και την ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε Βασίλειο, με την παράλληλη προσάρτηση σε αυτήν της Ανατολικής Ρωμυλίας. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους ξεκίνησαν στην Κρήτη κινητοποιήσεις προκειμένου να επιτευχθεί η Ένωσή της με την Ελλάδα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο Αλέξανδρος Ζαΐμης που βρισκόταν σε διακοπές εκείνη την περίοδο, να μην επιστρέψει ξανά στην Κρήτη. Η κρητική κυβέρνηση δημοσίευσε ενωτικό ψήφισμα στις 24 Σεπτεμβρίου στην εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας, ενώ το κρητικό σύνταγμα καταργήθηκε και υιοθετήθηκε το ελληνικό. Παράλληλα, σχηματίστηκε νέα δικομματική Προσωρινή Κυβέρνηση η οποία αναλάμβανε την άσκηση εξουσίας με μέλη τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον Μίνωα Πιτυχάκη, τον Εμμανουήλ Λογιάδη, τον Χαράλαμπο Πωλογεώργη και πρόεδρο τον Αντώνιο Μιχελιδάκη. Η Ελλάδα, όμως, δεν προχώρησε στην επίσημη αναγνώριση της Ένωσης προκειμένου να αποφύγει τις διεθνείς περιπλοκές.⁸⁹ Παρ' όλα αυτά, η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στο νησί άλλαζε πλέον το καθεστώς του.

Η αντίδραση των Νεότουρκων στις εξελίξεις αυτές, η συγκρατημένη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και η αδυναμία υποστήριξης αυτού του «πραξικοπήματος» από την

⁸⁶Στο ίδιο, ό.π., 301-302

⁸⁷Zorka Parvanova, «Κρήτη και Ανατολική Ρωμυλία», ό.π., 76

⁸⁸Στο ίδιο, ό.π., 77

⁸⁹Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., 451-453

Ελλάδα, είχε ως αποτέλεσμα την αναβολή της Ένωσης.⁹⁰ Παρ' όλα αυτά, ακολούθησε η έπαρση της ελληνικής σημαίας στο φρούριο Φιρκά, χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των Μεγάλων Δυνάμεων που ζητούσαν την υποστολή της. Η Κυβέρνηση της Κρήτης παραιτήθηκε και η Κρητική Βουλή όρισε νέα επιτροπή για την άσκηση της τοπικής εξουσίας. Τα επόμενα δύο χρόνια η Κρήτη διοικήθηκε με ένα σύστημα τριμελών επιτροπών, ενώ ο Ελευθέριος Βενιζέλος εκλήθη να αναλάβει την προεδρία της ελληνικής κυβέρνησης. Εκείνος απέρριπτε συνεχώς το αίτημα των Κρητών για Ένωση και ένταξη στο εθνικό κοινοβούλιο, καθώς φοβόταν την αντίδραση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Μεγάλων Δυνάμεων που υποστήριζαν την ύπαρξη της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας. Τελικά, η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα επιτεύχθηκε στις 14 Φεβρουαρίου του 1913.⁹¹

⁹⁰Γεώργιος Κανδαράκης, Δημήτριος Καρτσάκης, Κωνσταντίνος Μανωλάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Στα βήματά του*, ό.π., 38

⁹¹Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., 454-455

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Το Νεοτουρκικό κίνημα και η Κρήτη: μελέτη του τοπικού Τύπου

3.1 Η εμφάνιση των Νεότουρκων

Το 1876 ανέβηκε στον θρόνο ο Σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ Β'.⁹² Με το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878 και την αυτονομία της Βουλγαρίας, την αναγνώριση της Σερβίας και της Ρουμανίας ως ανεξάρτητα κράτη και το πέρασμα της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης υπό τον στρατιωτικό έλεγχο της Αυστρίας, ο Σουλτάνος θεώρησε ότι οι μεταρρυθμίσεις του *Τανζιμάτ* απέτυχαν, διαλύοντας το κοινοβούλιο και καταργώντας το Σύνταγμα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο των αλλαγών, η Αυτοκρατορία ενίσχυε τους δεσμούς της με την Ευρώπη. Αυτό το άνοιγμα στην Ευρώπη ωθούσε τον Αμπντούλ Χαμίτ Β' να συγκεντρώνει την εξουσία και να καθιστά το κράτος ολοένα και πιο αυταρχικό, ελέγχοντας τον Τύπο και περιορίζοντας τις επιρροές της Δύσης με ένα δόγμα ιδιαίτερα συντηρητικό.⁹³

Ήδη από το 1895 είχε αρχίσει να διαμορφώνεται μια αντιπολίτευση που έγινε γνωστή στην Ευρώπη ως Νεότουρκοι. Επρόκειτο για νέους οι οποίοι είχαν φοιτήσει στα πανεπιστημιακά ιδρύματα της Ευρώπης και είχαν επηρεαστεί από τα ευρωπαϊκά πνευματικά και πολιτικά κινήματα της Γαλλικής Επανάστασης, προσπαθώντας να επιτύχουν τη χειραφέτηση των λαών της Αυτοκρατορίας.⁹⁴ Η πλειονότητα των Νεότουρκων ήταν μουσουλμάνοι Οθωμανοί, βρισκόνταν κυρίως στο Παρίσι και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις και αποτελούνταν από μια στρατιωτική και αστική ελίτ που είχε σχηματισθεί την περίοδο των μεταρρυθμίσεων. Παρ' όλο που συγκέντρωναν τον θαυμασμό της αστικής και στρατιωτικής διανοήσης, η επιρροή τους στην Αυτοκρατορία ήταν μηδαμινή και δεν αποτελούσε απειλή. Παρ' όλα αυτά, ο Αμπντούλ Χαμίτ Β' δεν μπόρεσε να διαχειριστεί τη ρήξη ανάμεσα στους Νεότουρκους και τον ίδιο.⁹⁵

⁹²Ο Αμπντούλ Χαμίτ Β' παρέμεινε στο θρόνο από το 1876-1909. Παραχώρησε σύνταγμα το 1876 αλλά σύντομα το ανακάλεσε. Συγκέντρωσε στα χέρια του όλες τις εξουσίες και κυβέρνησε με τρόπο αυταρχικό. Μετά το κίνημα των Νεότουρκων το 1908 παρέμεινε στην εξουσία για εννιά μήνες και ανατράπηκε το 1909.

⁹³Hamit Bozarslan, *Ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας*, (Αθήνα: Σαββάλας), 2004, 15-17

⁹⁴Ανθούλα Φιλιππίδου, «Το κίνημα των Νεότουρκων και οι επιπτώσεις τους στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1908-1922)» (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2014), 164

⁹⁵Στο ίδιο, ό.π., 19

3.2 Το κίνημα του 1908 και οι διεθνείς εξελίξεις

Το ρεύμα των Νεότουρκων που κατάφερε να ξεχωρίσει ήταν η λεγόμενη *Επιτροπή Ένωσης και Προόδου* με αρχηγό τον Αχμέτ Ριζά. Το 1908 μια ομάδα νέων αξιωματικών αποστάτησε καθώς ανησυχούσε για την προοπτική αποστρατικοποίησης των βαλκανικών επαρχιών. Έτσι, ο Σουλτάνος επέτρεψε στις 23 Ιουλίου 1908 την επιστροφή των Νεότουρκων, επανέφερε το Σύνταγμα που είχε καταργηθεί πριν από τριάντα χρόνια και προκήρυξε εκλογές. Οι Οθωμανοί, από την Κωνσταντινούπολη ως τη Θεσσαλονίκη, ήδη από την επόμενη ημέρα πανηγύριζαν με το σύνθημα «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφσύνη, Δικαιοσύνη».⁹⁶ Η πολιτική δύναμη στο εσωτερικό της Επιτροπής βρισκόταν στα χέρια των στελεχών της Θεσσαλονίκης.⁹⁷ Το κίνημα των Νεότουρκων ήταν επακόλουθο της μεταρρυθμιστικής περιόδου του *Τανζιμάτ*, δηλαδή αποτέλεσμα πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων των προηγούμενων χρόνων και είχε ιδιαίτερα εθνικιστικό χαρακτήρα. Βασικός στόχος τους ήταν να εκσυγχρονίσουν την Αυτοκρατορία ώστε να γίνει συνεργάτης των Μεγάλων Δυνάμεων και να μην τρέφει σχέσεις εξάρτησης από αυτές.⁹⁸

Το κίνημα των Νεότουρκων θα ήταν αδύνατο να μην επηρεάσει τις διεθνείς εξελίξεις. Λίγες εβδομάδες μετά, η Βουλγαρία ανακήρυξε την ανεξαρτησία της και η Βοσνία - Ερζεγοβίνη προσαρτήθηκε στην Αυστροουγγαρία. Η *Ένωση και Πρόοδος* ταυτιζόταν με την έννοια του έθνους, ενώ σταδιακά την ελευθερία του λόγου διαδέχθηκε ο εκφοβισμός των δημοσιογράφων.⁹⁹ Όταν σταδιακά άρχισε να μεταβάλλεται σε κυρίαρχο πολιτικό κόμμα της Αυτοκρατορίας, γινόταν όλο και περισσότερο φερέφωνο του τούρκικου εθνικισμού. Στόχος, πλέον, ήταν ο εκτουρκισμός της Ανατολής.¹⁰⁰

3.3 Η Κρητική Πολιτεία πριν από το κίνημα των Νεότουρκων

Πριν από τον Ιούλιο του 1908 που εκδηλώθηκε το κίνημα των Νεότουρκων, οι κρητικές εφημερίδες αποτύπωναν τους φόβους των κατοίκων του νησιού για διατάραξη της

⁹⁶ Στο ίδιο, ό.π., 21

⁹⁷ Erik J. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004), 148

⁹⁸ Ανθούλα Φιλίππιδου, «Το κίνημα των Νεότουρκων και οι επιπτώσεις τους στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1908-1922)», ό.π., 131

⁹⁹ Hamit Bozarslan, *Ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας*, ό.π., 23

¹⁰⁰ Στο ίδιο, ό.π., 26

εσωτερικής ισορροπίας από την οθωμανική διοίκηση. Οι φόβοι τους αφορούσαν από τη μία τις σχέσεις μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων (χριστιανών και μουσουλμάνων) της Κρητικής Πολιτείας και τις συγκρούσεις μεταξύ τους και από την άλλη την αναχώρηση ή μη των διεθνών στρατευμάτων.

Αναμφισβήτητα, ο αριθμός των μουσουλμάνων είχε μειωθεί αισθητά καθώς ένα μεγάλο μέρος τους είχε φύγει από την Κρήτη κατά τα έτη 1898 και 1899 για την Σμύρνη, την Κω, τη Ρόδο, την Συρία και άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο αυτόνομο καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας κηρύχτηκε η ισότητα ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους και οι εκπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων εγγυήθηκαν την ασφάλειά τους. Παρ' όλα αυτά, δεν έλειψαν οι συγκρούσεις μεταξύ τους σε επίπεδο τόσο τοπικό όσο και γενικότερα στο πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων.¹⁰¹ Ένα παράδειγμα μεμονωμένου περιστατικού βίας σε τοπικό επίπεδο αναφέρει η εφημερίδα *Ελπίς*¹⁰² σε άρθρο της στις 7 Φεβρουαρίου 1908 με τίτλο *Πράξις ασύνετος και επικίνδυνος*. Στη σύγκρουση που περιγράφεται, οι Μουσουλμάνοι απευθύνθηκαν στις Μεγάλες Δυνάμεις προκειμένου να προστατευθούν, διακινδυνεύοντας έτσι -με την αποκάλυψη περιστατικών συγκρούσεων- την υπόσχεση για τήρηση της τάξης, που αποτελούσε ρητό όρο για την αναχώρηση των στρατευμάτων των Μεγάλων Δυνάμεων από το νησί. Το περιστατικό αυτό χαρακτηρίζεται από την εφημερίδα ως εσκεμμένη «συκοφαντία» και «δυσφήμιση» προς τα όργανα της τάξης. Συγκεκριμένα αναφέρονται τα εξής:

«[...] απεδείχθει ότι πάντα τα καταγγελθέντα δεν ήσαν τίποτε άλλο ή μη καθαρά συκοφαντία, και ότι οι ενεργήσαντες τας πράξεις ταύτας δεν επιδίωξαν τίποτε άλλο ή να δυσφημίσωσι τα όργανα της δημοσίας ασφαλείας [...] Διά τους μουσουλμάνους συμπολίτες μας δεν υπάρχουν φαίνεται αρχαί εν Κρήτη άλλαι ή οι κ.κ. Πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων και αν και δεν είχαν ποτέ ουδεμίαν εύλογον αφορμήν παραπόνου, ούχ' ήττον οσάκις εδημιούργησαν τοιαύτα έσπευσαν να τα υποβάλλωσιν ουχί όπου δει».

Στο άρθρο 4 του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας αναφέρεται ότι η τήρηση της εσωτερικής τάξης ανατέθηκε στην εγχώρια Χωροφυλακή και Πολιτοφυλακή.¹⁰³ Ήδη από το 1906, το Συνέδριο της Ρώμης είχε αποφασίσει την αναδιοργάνωση της

¹⁰¹Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», ό.π., 76,77,79

¹⁰²Εφημερίδα *Ελπίς*, Αρχείο Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b5%ce%bb%cf%80%ce%b9%cf%83-77/>

¹⁰³Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, *Κρήτη, 1898-1913, Από την Αυτονομία στην Ένωση με την Ελλάδα*, ό.π., 466

χωροφυλακής όπου οι Ευρωπαίοι θα αντικαθίσταντο από Έλληνες αξιωματικούς και τα Διεθνή Στρατεύματα θα αποσύρονταν.¹⁰⁴ Σε μια περίοδο που τα Διεθνή Στρατεύματα είχαν λιγότερη εξουσία από πριν και βρίσκονταν σε ένα πλαίσιο απαγκίστρωσης από την Κρήτη, μπορεί κάποιος να ερμηνεύσει τη στάση των μουσουλμάνων ως προσπάθεια διασάλευσης της τάξης προκειμένου να αποφευχθεί η αποχώρηση των Διεθνών Στρατευμάτων.

Η εφημερίδα *Ιδη*¹⁰⁵ στις 18 Φεβρουαρίου, αναδημοσίευσε άρθρο από την αθηναϊκή *Εστία* με ανταπόκριση από τη Ρώμη, αναφερόμενο στην αναχώρηση των ιταλικών στρατευμάτων, που έπρεπε να πραγματοποιηθεί σε συνεργασία με τα υπόλοιπα Διεθνή Στρατεύματα και όχι μονομερώς. Η πρόταση της Ιταλίας για αποχώρηση των στρατευμάτων της αποκρούστηκε, καθώς «η τοιαύτη ανάκλησις θα ισοδυνάμει προς την ένωσιν της νήσου μετά της Ελλάδος και συνεπώς αι Δυνάμεις θα παρέβαινον την έναντι του Σουλτάνου υποχρέωσίν των προς διατήρησιν του καθεστώτος εν τη Ευρωπαϊκή Ανατολή. Η τοιαύτη παράβασις ίσως θα εδημιούργει ζητήματα εν τη Βαλκανική Χερσονήσω, λαμβανομένου υπ' όψιν, ότι τα άλλα μικρά κράτη θα εύρισκον αφορμάς διαμαρτυριών και αξιώσεων».

Κι ενώ η Ιταλία δείχνει θετική στην αναχώρηση των στρατευμάτων, η Ρωσία λόγω διπλωματικών διεκδικήσεων «αρνεΐται ν' αποσύρη τον ιδιόν της στρατόν αν δεν επιτύχη πρότερον την παραχώρησιν του λιμένος της Σούδας. Τούτο επιτυγχανομένου όμως, η Ρωσία θα εγίνετο πάτρων εν τω Αιγαίω προς ζημίαν εν μέρει της Ελλάδος, και το καθεστώς και εν τη Μεσογείω θα μεταβάλλετο προς μεγάλην ζημίαν της Ιταλίας». Στη σημείωση του συντάκτη στο τέλος του άρθρου, αναφέρεται ότι η «πατρίς ημών», εννοώντας την Κρήτη, «τύχη προσεχει μέλλοντι της εθνικής αποκαταστάσεως [...] η εθνική της Κρήτης υπόθεσις φέρει χαρακτήρα αυτοτελή και όλως διακεκριμένον από του πολυδαϊδάλου και μυστηριώδους Ανατολικού Ζητήματος. Είναι επομένως ορθόν και δίκαιον το ζήτημα ημών, το οποίον από πολλού έχει ωριμάσει, να λάβει τέλος την ανήκουσαν αυτό λύσιν ανεξαρτήτως της διακανονίσεως ετέρων εν τη Ανατολή ζητημάτων».¹⁰⁶

¹⁰⁴Νίκος Ανδριώτης, *Η διεθνής επέμβαση στην Κρήτη 1896-1909*, ό.π., 301

¹⁰⁵Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλου 57, 18/02/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3859/>

¹⁰⁶Στο ίδιο, ό.π.,

Σε άρθρο της *Ιδης* στις 14 Ιουνίου 1908¹⁰⁷ με τίτλο *Παράλογοι φόβοι*, επισημαίνεται η ανάγκη για διατήρηση της τάξης και της ησυχίας. Προϋποθέσεις για να διατηρηθεί η τάξη και η ησυχία, όπως αναφέρει το άρθρο, ήταν η ασφάλεια του μουσουλμανικού πληθυσμού που αποτελούσε και ιδιαίτερη μέριμνα των ευρωπαϊκών δυνάμεων που βρίσκονταν στο νησί. Το ζήτημα της προκλητικότητας του μουσουλμανικού πληθυσμού και της προστασίας του συνεχίζει να απασχολεί τους συντάκτες της εφημερίδας, οι οποίοι αναφέρουν ότι «κακοποιοί δε τινές αυτών ήγειραν θρασεΐαν την κεφαλήν και ήρχισαν να φέρωνται προκλητικώς προσπαθώντας διά της στάσεως και διαγωγής των απέναντι των χριστιανών να γεννήσωσι ψυχρότητα μεταξύ των δύο συνοίκων και εν ζηλευτή σύμπνοια συζώντων στοιχείων και να προκαλέσωσιν ίσως ταραχάς [...] συκοφαντούντες τον Τόπον τεχνηέντως διαδίδουσιν ότι οι χριστιανοί κάτοικοι της Νήσου διά παντός τρόπον επιδιώκουσι να εκφοβήσωσι τους μουσουλμάνους, ίνα αναγκασθέντες ούτοι να εκπατρισθώσι πωλήσωσι τα κτήματα αυτών εις τιμήν όσον το δυνατόν ευτελεστέραν».

Ήδη το 1898 με την ανακήρυξη της αυτονομίας της Κρήτης και την άφιξη του Πρίγκιπα Γεωργίου, οι μουσουλμάνοι της Κρήτης αισθανόμενοι αδύναμοι κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά, είχαν φροντίσει ώστε να πουλήσουν τις περιουσίες τους και να μετεγκατασταθούν σε περιοχές όπως η Μικρά Ασία.¹⁰⁸ Αφορμή για την πρόκληση του φόβου που περιγράφει το άρθρο αποτελεί το ενδεχόμενο αναχώρησης των διεθνών στρατευμάτων από το νησί. Παρ' όλο που πολλοί στην Κρήτη επιθυμούσαν την αποχώρηση των στρατευμάτων των Μεγάλων Δυνάμεων ως ένα απαραίτητο βήμα για την Ένωση, ο φόβος της ανάκτησης του νησιού από τους Οθωμανούς ήταν μεγαλύτερος. Η είδηση της επέμβασης του στόλου της Πύλης στη Σάμο, στην οποία από καιρό είχε εγκαθιδρυθεί ένα αυτόνομο πολιτικό μόρφωμα ανάλογο με αυτό της Κρητικής Πολιτείας, θορόβησε αρκετά τους Κρητικούς.¹⁰⁹ Το άρθρο αναφέρει τα εξής:

«τον φόβον τούτον εγέννησε, φρονούμεν, η εις τα εν Σάμω ενεργός επέμβασις της Πύλης κινητοποιησάσης όλον τον της στόλον και συντάγματα ολόκληρα στρατού, ίνα δείξει εις τους πιστούς υπηκόους της και τους λοιπούς μουσουλμάνους ότι μεθ' όλας τα καταδρομάς και τους ακρωτηριασμούς, ους υπέστη η Αυτοκρατορία, έχει ικανάς ακόμα

¹⁰⁷Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλου 73, 14/06/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3843/>

¹⁰⁸Εμμανουήλ Δρακάκης, «Τουρκοκρήτες και χριστιανοί», (εισήγηση στο επιστημονικό συνέδριο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, Αύγουστος 1998), 155-156

¹⁰⁹Σωκράτης Πετμεζάς, «Η διεθνής επέμβαση στην Κρήτη 1896-1909», Πρόλογος, ό.π., 11

δυνάμεις [...]». Αλλά ο συντάκτης του άρθρου συνεχίζει προσπαθώντας να κατευνάσει τις ανησυχίες για μια πιθανή στρατιωτική κατάληψη της Κρήτης από του Οθωμανούς:

«ο φόβος ούτος δεν είναι βάσιμος [...] διότι οι όροι της αυτονομίας της Σάμου είναι εντελώς άλλοι¹¹⁰ των όρων της ημετέρας Πολιτείας, οίτινες ουδεμίαν λαβήν παρέχουν ώστε να δυνηθεί η Πύλη νομίμως να επέμβει εις τα της Νήσου».

Η ίδια εφημερίδα αναδημοσιεύει ένα άρθρο της αθηναϊκής εφημερίδας *Εμπρός*, με αρθρογράφο τον κ. Κονδυλάκη. Το άρθρο αναφέρεται στην ευκαταία συμπεριφορά των Κρητών που θα μπορούσε να συμβάλλει στον στόχο τους για Ένωση. Πιο συγκεκριμένα ο Κονδυλάκης αναφέρει:

«Εάν οι Τούρκοι της Κρήτης δεν ήταν φανατικοί, άδικοι και αυθαίρετοι, οι Χριστιανοί Κρήτες δεν θα ηναγκάζοντο υπό της ανάγκης της αμύνης να καταφεύγουν εις τα όπλα προς διεκδίκησιν των ανθρωπίνων αυτών δικαιωμάτων. Υπό την άποψιν ταύτην οι Τουρκοκρήτες υπήρξαν η ακοίμητος συνείδησις, η οποία δεν αφήκε τον κρητικόν λαόν να λησμονήσει την υπόδουλον θέσιν του και να εγκαταρτερήσει εις αυτήν».

Σύμφωνα με τον Κονδυλάκη, είναι γεγονός ότι το καθεστώς της αυτονομίας εξασφάλιζε την ισότητα και την ισονομία για τους μουσουλμάνους. Όμως παρά τη θεσμική αυτή κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους, οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων δεν ήταν λίγες.¹¹¹ Και συνεχίζει το άρθρο:

«Οι Τουρκοκρήτες υπερέβησαν εις αγριότητα και μισαλλοδοξίαν όλους τους γνησίους και κανείς ίσως λαός δεν υπέφερον υπό τον Τουρκικόν ζυγόν όσα υπέφερον οι Κρήτες από τους αλλοθρήσκους τους ομοεθνείς των από της αλώσεως της Κρήτης μέχρι της επαναστάσεως του 21 ιδίως. Τα μίση δε και η απόγνωσις τα οποία είχαν εμπνεύσει εις τους χριστιανούς της Κρήτης υπήρξαν η κυριότερα δύναμις με την οποίαν ούτοι απεδύθησαν εις τον μέγαν αγώνα του Γένους υπέρ ελευθερίας».

Η εφημερίδα *Ελπίς* είχε αναφερθεί ξανά στις 30 Μαΐου 1908¹¹² στο θέμα της ανάκλησης των διεθνών στρατευμάτων και στην αρνητική στάση του μουσουλμανικού πληθυσμού ως προς αυτό το ζήτημα και κατ' επέκταση στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Στο ψήφισμα της Βουλής των Κρητών αναφέρεται ότι η Βουλή «εκφράζει

¹¹⁰Μάλλον αναφέρεται στον όρο περί παραμονής του οθωμανικού στρατού στο νησί της Σάμου

¹¹¹Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», ό.π., 76, 79

¹¹²Εφημερίδα *Ελπίς*, αρ. φύλλου 96, 30/05/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b5%ce%bb%cf%80%ce%b9%cf%83-61/>

βαθυτάτην και άπειρον ευγνωμοσύνην του Κρητικού λαού όν αντιπροσωπεύει και εαυτής προς τας προστάτιδας Μ. Δυνάμεις, διά το νέον δείγμα της προς αυτόν ευμενείας Των, την ανάκλησιν εκ της πατρίδος ημών των στρατιωτικών Αυτών μοιρών, αίτινες κατά το διάστημα της εν Κρήτη παραμονής των ανταπεκρίθησαν πληρέστατα προς τον προορισμόν αυτών». Στο ψήφισμα αυτό οι υπογεγραμμένοι μουσουλμάνοι βουλευτές δήλωσαν εκ μέρους του μουσουλμανικού πληθυσμού της Κρήτης ότι «όσον αφορά την ανάκλησιν των Διεθνών Στρατευμάτων αναφερόμεθα εις όσα υπεβάλομεν δι' υπομνήματος εις την Α. Εξ. τον Ύπατον Αρμοστήν. Ως προς δε την ευχήν της ενώσεως της Κρήτης μετά της Ελλάδος δεν συμεριζόμεθα ταύτην».

Η εφημερίδα *Ιδη* ιδρύθηκε από τον Ηρακλειώτη Ιωάννη Σμυρνάκη και κυκλοφόρησε πρώτη φορά στις 2 Δεκεμβρίου 1906. Ήταν εβδομαδιαία εθνική εφημερίδα με περιεχόμενο πολιτικό, επιστημονικό, παιδαγωγικό και υπεύθυνο σύνταξης τον Αριστείδη Πασχαλίδη. Αποτέλεσε κομματικό όργανο του Αντώνη Μιχελιδάκη προβάλλοντας τις απόψεις του κόμματος των Ξυπόλυτων και τη γραμμή της παράταξής του. Το 1907 το τυπογραφείο παραχωρήθηκε στον Ιωάννη Κατεργιαννάκη, ο οποίος διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Ζωρζ Κλεμανσώ, τον τότε πρωθυπουργό της Γαλλίας, αλλά και με άλλα πολιτικά πρόσωπα της Ευρώπης.¹¹³ Η εφημερίδα *Ελπίς* με συντάκτη - υπεύθυνο τον Σωκράτη Βιστάκη, δικηγόρο και βουλευτή της Επαναστατικής Συνέλευσης Κρήτης, και διευθυντή τον Νικόλαο Γρ. Μείμαράκη, επίσης βουλευτή της Επαναστατικής Συνέλευσης,¹¹⁴ ακολουθούσε την ίδια πολιτική γραμμή με αυτή της εφημερίδας *Ιδη*. Τυπωνόταν στο Ηράκλειο και ήταν εβδομαδιαία πολιτική και φιλολογική εφημερίδα. Τα γραφεία της στεγάζονταν στα δικηγορικά γραφεία των αδελφών Βιστάκη και του Νικολάου Μείμαράκη.

Όσον αφορά την αναχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, ήδη το Σύνταγμα του 1906 διεύρυνε περισσότερο την κρητική αυτονομία σε επίπεδο ημιανεξάρτητου κράτους. Με τον διορισμό του Αλέξανδρου Ζαΐμη ως Ύπατου Αρμοστή και την οργάνωση Χωροφυλακής και Πολιτοφυλακής, περιορίστηκε ο ρόλος των Διεθνών Στρατευμάτων.¹¹⁵ Η σταδιακή αναχώρηση των στρατευμάτων είχε ανακοινωθεί από το 1907 και ολοκληρώθηκε το 1909.

¹¹³ Δημήτριος Ν. Μουδατσάκης, *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου*, ό.π. 69-71

¹¹⁴ Δικηγορικός Σύλλογος Ηρακλείου, <https://www.dsh.gr/society.html>

¹¹⁵ Zorka Parvanova, «Κρήτη και Ανατολική Ρωμυλία», ό.π., 75

Τον Μάιο η *Ιδη* με τίτλο *Επίσημον Ανακοινωθέν* αναφέρεται στην αίτηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη για αναχώρηση των Διεθνών Στρατευμάτων από την Κρήτη. Έτσι, σύμφωνα με τα γραφόμενά της, σε απάντηση «οι Προστάτιδες Δυνάμεις απεφάσισαν να προβώσι, κατά το θέρος του έτους τούτου, εις την βαθμιαίαν ανάκλησιν εκ Κρήτης των Διεθνών Στρατευμάτων, συνδυαζομένων προς τον σκοπόν τούτον αλληπαλλήλων ελαπτώσεων, ούτως ώστε να επιτελεσθή η ολοσχερής εκκένωσις της Νήσου εν περιόδω έτους αρχομένου από της ημέρας της αναχωρήσεως του πρώτου τμήματος στρατού», σύμφωνα με τους όρους της Διακοινώσεως του Ιουλίου 1906.¹¹⁶

Η εφημερίδα *Ελπίς* σε άρθρο από το φύλλο της στη 1 Μαΐου,¹¹⁷ στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας, με τίτλο *Μετά παρέλευσιν τριών και πλέον ετών*, που υπογράφει ο Σωκράτης Βιστάκης και το οποίο αναφέρεται επίσης στην αναχώρηση των Διεθνών Στρατευμάτων, λέγοντας πως «είναι γεγονός αναμφισβήτητον, ότι αι Δυνάμεις ολίγον προ του κινήματος του Θερίσου διεκοίνωσαν, ότι θ' απέσυρον το ήμισυ των εν Κρήτη στρατευμάτων αυτών». Ο Βιστάκης στη συνέχεια αναφέρεται στην «ησυχία» που λαμβάνουν υπόψη τους οι Δυνάμεις προκειμένου να αποσύρουν τα στρατεύματά τους. Αυτή την «ησυχία», κατά την εφημερίδα, ρίσκαραν κάποιοι να ταράξουν πριν από χρόνια ενώ οι ενέργειες «των γνήσιων τέκνων της Κρήτης, η αυτοθυσία του Βασιλόπαιδος, αι ενέργειαι της Ελληνικής Κυβερνήσεως και του Βασιλέως μας κατόρθωσαν ν' αποτρέψωσιν από της Κρήτης τας μεγάλας εθνικάς καταστροφάς, ας το απαισίας μνήμης κίνημα εκείνο ηπειλήσεν», αναφερόμενος στο κίνημα του Θερίσου. Συγκεκριμένα η εφημερίδα αναφέρει:

«Είνε αναμφισβήτητον, ότι, εάν εν Κρήτη δεν ανεφαίνοντο αι ταραχαί του Θερίσου όχι μόνον κατά το ήμισυ αλλά καθ' ολοκληρίαν θα είχαν ήδη απομακρυνθή τα στρατεύματα των Δυνάμεων και ημείς ήδη δεν θα εσκεπτόμεθα περί τούτου, αλλά περί άλλου τινός [...] Είθε να μη αναφανεί άλλος τις Βενιζέλος όστις ν' αποπειραθεί να ματαιώσσει το αγαθόν τούτο, θέτομεν ως δεδομένον ότι ο πρώτος θα εσυνετίσθει». Η εν λόγω εφημερίδα θεωρεί ως υπεύθυνο για την αναβολή της Ένωσης, το κίνημα στο Θέρισσο που υποκίνησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, αναφέροντας σχετικά:

¹¹⁶Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλου 67, 02/05/1908, σελ. 2, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3849/#62ae13664d9be-2>

¹¹⁷Εφημερίδα *Ελπίς*, αρ. φύλλου 92, 1/5/1908, σελ. 1, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b5%ce%bb%cf%80%ce%b9%cf%83-65/>

«το Θέρισσον ουδέν άλλο κατώρθωσεν ει μη ν' ανακόψει προς στιγμὴν την Εθνικὴν σταδιοδρομίαν της Κρήτης [...] Ἄρα γε η εσκοτισμένη διάνοια, των πρωτεργατῶν του Θερίσσου, ξένων και εντοπίων, ἰδία των τελευταίων, θα φωτισθῆ τουλάχιστον σήμερον και θα ἰδωσιν οποῖα τα μέγιστα κακά, οποῖαι αι εθνικαὶ καταστροφαὶ ας κατά της Κρήτης και της Ελλάδος εβυσσοδόμησαν;».

Στο ἴδιο φύλλο της εφημερίδας, στην τρίτη σελίδα, παρατίθεται η αναδημοσίευση της εφημερίδας *Ακρόπολις* της 30ης Απριλίου με τίτλο *Το Κρητικό γλυκοχάραμα*,¹¹⁸ όπου αναφέρονται οι προϋποθέσεις για την αναχώρηση των διεθνῶν στρατευμάτων από την Κρήτη. Οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν θέσει ὄρο παλιότερα στον Πρίγκιπα Γεώργιο ὅτι «ἀμα η τάξις και η ασφάλεια παγιοθούν και Κυβέρνησις αποδείξει αυτάρκειαν υπάρξεως, τα ξένα στρατεύματα εκινούσαν διὰ τὰ σπίτια των». Αναφερόμενος ο αρθρογράφος προφανῶς στο κίνημα του Θερίσσου και στο γεγονός ὅτι καθυστέρησε την αναχώρηση των Διεθνῶν Στρατευμάτων και κατ' επέκταση την εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος, αναφέρει:

«Ἄλλ' ημεῖς ἐπροτιμήσαμεν να χάσωμεν αὐτὰ τα τρία χρόνια εις εκστρατείας περί δικαίων και ἀδίκων, λησμονούντες ὅτι το πολυτιμότερο πράγμα δι' ἓνα ἔθνος μυαλωμένο εἶνε ο χρόνος, τον οποίον δεν πρέπει να ασωτεύη εις ανοησίας. Και ἔπρεπε να βάλῃ τα δυνατὰ του και να βοηθηθῆ ἀπὸ ὅλους τους σωφρονούντας και πατριωτικοτάτους Κρήτας ο ψυχραῖμος και φρόνιμος Ὑπατος αρμοστής κ. Αλέξανδρος Ζαΐμης, διὰ ν' ανελκύσῃ το ζήτημα και να το φέρῃ εις τον ἴσιον δρόμον [...] Δεν εἶνε η αφηνιασμένη φιλαρχία, δεν εἶνε ο κομματικὸς φανατισμός, δεν εἶνε οι ἀκαρποὶ αγῶνες περί αφηρημένων δικαίων που σώζουν τους λαούς και τα ἔθνη. Ἄλλ' η θετική, η φωτισμένη, η πρακτικὴ εργασία, οδηγουμένη ἀπὸ την φρόνησιν και το συμφέρον της Πατρίδος [...] Οι Δυνάμεις δεν θέλουν παρά ἀπόδειξῃ ὅτι εἴμεθα λαὸς ὄριμος διὰ να σταθῶμεν εις τα πόδια μας και να τραβίζωμεν τον δρόμον μας διὰ να μας ειπούν: Ὡρα σας καλή! Και θα εἶναι ευλογημένη και μεγάλη αὐτὴ η ἡμέρα διὰ τον Ἑλληνισμόν, μία ἀπὸ εκείνας που χαράζουν νέον κόσμον και δίδουν νέαν ζωὴν». Σχετικὰ με το Κρητικὸ Ζήτημα ἄλλωστε, η εφημερίδα αναφέρει:

«Ἄλλοτε το Κρητικὸν ζήτημα συνδέετο και συνεπλέκετο με ἄλλα θέματα και ζητήματα. Σήμερον ουδέ λόγος περί αὐτῶν γίνεται και αι Δυνάμεις απλῶς και καθαρῶς χειραφετοῦν την νήσον εκ της κηδεμονίας των, αρκεί να δεχθῆ και κατά το ἔτος του οποίου θα γείνει η

¹¹⁸Στο ἴδιο, ὁ.π., σελ. 3

εκκένωσις, επίσης φρόνιμος και ευλαβής προς τας υποχρεώσεις της, ως απεδείχθη μέχρι σήμερα. Παγίωσις ασφαλείας και τάξεως. Σεβασμός της μειοψηφίας, δύναμις δημοσία δυναμένη να επιβάλη τον νόμον και να εγγυάται την ησυχίαν».

Ήδη ένα μήνα πριν η εφημερίδα *Εθνική*,¹¹⁹ με διευθυντή τον Γεώργιο Μαρκόπουλο, ακολουθώντας τη γραμμή του Ελευθερίου Βενιζέλου, αναδημοσιεύει στις 30 Μαρτίου το εξής άρθρο από την εφημερίδα *Σύνταγμα* (της 21ης Μαρτίου): «εις αποκαλύψεις περί μελετωμένου δήθεν επαναστατικού εν Κρήτη κινήματος και περί καταβαλλομένων εκ μέρους μεγάλων τινών κεφαλών ενεργειών προς ματαίωσιν του έργου του νυν Υπάτου Αρμοστού διά της ανατροπής του ισχύοντος σήμερα εν τη νήσω καθεστώτος». Ο συντάκτης θεωρεί ότι «την ανατροπήν του καθεστώτος υπέρ της δημιουργίας του οποίου, πλην των πατριωτών του Θερίσσου, και αι κορυφαί της επισήμου Ελλάδος ειργάσθησαν».

Η *Εθνική* στις 18 Μαΐου¹²⁰ με υπογραφή του Νικόλαου Ξενικάκη, αναφέρει: «πάσαι αι καταβληθείσαι εκ μέρους του τέως Αρμοστού προσπάθειαι σκοπόν είχαν ουχί να προσεγγίσωσι την Κρήτην προς την Ελλάδα αλλά να την απομακρύνωσι τελείως απ' αυτής, προς επίτευξιν δε τούτου μεταξύ των άλλων ετέθη εις εφαρμογήν και το σχέδιον της διαιρέσεως του Κρητικού λαού εις ενωτικούς και ανθενωτικούς, εις προδότας και πατριώτας. Εν τοις υπομνήμασί του ο χαριτόβουλος πρίγκηψ εζήτη από τας Δυνάμεις ΕΝΩΣΙΝ ή ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΙΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΝΩΣΙΝ. Τον προτείναντα της Πολιτοφυλακής Βενιζέλον εκήρυξε προδότην. Αλλ' η μεν ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΙΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΝΩΣΙΝ ή το πολίτευμα Βοσνίας και Ερζεγοβίνης υποσημαίνουσα, εάν επετύγχανε θα εχώριζε διά παντός την Κρήτην από την Ελλάδα, ην θα διώκει».

Η εφημερίδα *Ελπίς* στο άρθρο της στις 20 Ιουνίου¹²¹ αναφέρει ότι «Το Κρητικόν Ζήτημα έχει ακόμα ένα σταθμόν να διατρέξη, όστις ίσως δεν είνε ο ευκολώτερος. Δεν συμμερίζομαι την αισιοδοξίαν εκείνων οίτινες νομίζουν ότι η αποχώρησις των διεθνών στρατευμάτων θα είναι το προοίμιον της ενώσεως, ήτις θα έλθη ούτω κατά τον ομαλώτερον τρόπον και οιονεί αφ' εαυτής. Θα ήθελα μάλλον να δοθή εις τας Δυνάμεις αφορμή να σκεφθούν περί οριστικής αποκαταστάσεως της Κρήτης, πριν η αποσύρουν τα

¹¹⁹ Εφημερίδα *Εθνική*, αρ. φύλλον: 91, 30/03/1908, σελ. 1, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b5%ce%b8%ce%bd%ce%b9%ce%ba%ce%b7-13/>

¹²⁰ Εφημερίδα *Εθνική*, αρ. φύλλον: 98, 18/05/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b5%ce%b8%ce%bd%ce%b9%ce%ba%ce%b7-16/>

¹²¹ Εφημερίδα *Ελπίς*, αρ. φύλλον: 99, 20/06/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b5%ce%bb%cf%80%ce%b9%cf%83-58/>

στρατεύματα των. Ελπίζω δε να βοηθήσουν οι Τουρκοκρητικοί εις τοιαύτην λύσιν». Το ίδιο συμβαίνει και στην εφημερίδα *Ιδη* σε άρθρο στις 14 Ιουνίου 1908.¹²² Η ανησυχία για την απομάκρυνση των στρατευμάτων είναι ορατή σε ολόκληρο το άρθρο, ελπίζοντας πως θα μεριμνήσουν για την ασφάλεια της Κρήτης πριν αποχωρήσουν, αφού η κάθε «Χώρα» -όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το άρθρο- που έχει αποσπαστεί από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεν επανέρχεται πλέον σε αυτήν.

Κυρίαρχο αίσθημα και στο άρθρο αυτό είναι να εξασφαλισθεί με κάθε τρόπο η τάξη και η ησυχία και να ματαιωθεί κάθε κακόβουλη πράξη που θα τάσεται κατά της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας της Κρήτης. Η Κρήτη αποκαλείται «χώρα μας» και το θέμα της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας είναι εκείνα που θεωρούνται πρωτεύοντα σύμφωνα με τον αρθρογράφο. Μέσα από το άρθρο φαίνεται ότι στη δεδομένη στιγμή η αυτονομία του νησιού είναι εκείνη που κινδυνεύει. Έτσι, παρατηρούμε ότι ενώ οι Κρήτες επιθυμούν εναγωνίως να αποχωρήσουν τα ευρωπαϊκά στρατεύματα από την Κρήτη, από την άλλη φοβούνται την απειλή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη στάση των Τουρκοκρητικών.

Η εφημερίδα *Εθνική* αναδημοσιεύει ένα άρθρο από την εφημερίδα της Κολωνίας, σχετικά με το Κρητικό Ζήτημα. Αναφέρει πως έχουν περάσει δέκα χρόνια από τις κρητικές επαναστάσεις και τη χειραφέτηση της Κρήτης από την «Τουρκία». Θεωρητικά, αναφέρει πως είναι ακόμα ενωμένη με την «Τουρκία» αλλά στην πραγματικότητα αποτελεί «ιδίαν πολιτεία» στην οποία δεν υπάρχει κάποιο ίχνος της θεωρητικής αυτής κυριαρχίας του Σουλτάνου. Υποστηρίζει πως για αυτή την κατάσταση που επικρατεί στην Κρήτη, ευθύνεται το γεγονός ότι «πολλοί πετεινοί έκραζαν εις τον ορνιθώνα και η προκύψασα σύγχυσις δεν είνε παράδοξος. Ευαισθησία των προξένων, ταχύτης και απερισκεψία του πρίγκηπος, απειρία των υπαλλήλων, το ευερέθιστον και καχύποπτον των Κρητών, συνεισέφερον εις την παραχθείσαν δυσαρέσκειαν. Μια μόνη διέξοδος από της θλιβεράς καταστάσεως εφαινετο δυνατή, η μετά της Ελλάδος ένωσις. Εάν κατ' αρχάς πάντες συνήνεσαν εις την αναβολήν της ενώσεως, και ανεκάλυψαν ίσως και τινα πλεονεκτήματα εις την διατήρησιν ιδίας πολιτειακής υποστάσεως, όμως τώρα, προ της απελεύσεως του πρίγκηπος, καμμία διχογνωμία δεν απέμενε, αφού τόσον είχεν αποτύχει υπό πάσαν έποψιν η αυτονομία. Η πτωχή, αραιώς κατοικημένη νήσος, έπρεπε να

¹²²Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλον: 73, 14/06/ 1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3843/>

διατηρήαυλὴν, πρωθυπουργόν, υπουργούς, νομάρχας και πολύπλοκον διοικητικόν μηχανισμόν με πολυαριθμούς υπαλλήλους. Ἐπρεπε να καταβάλλη 5 εκατομμύρια δραχμῶν δι' αποζημιώσεις της επαναστάσεως,¹²³ εχρεώσται 4 εκατομμύρια δραχμῶν εἰς τας προστάτιδας Δυνάμεις¹²⁴ [...] χρήματα δεν ἐπερίσσευον διὰ δημόσια ἔργα, και οὔτε λιμένες, οὔτε οδοὶ ἠδύναντο να κατασκευαστοῦν. Διὰ της μετὰ της Ἑλλάδος ἐνώσεως ἐν στρογγυλόν εκατομμύριον δραχμῶν ἠδύνατο να οικονομηθῆ». ¹²⁵

Το ἄρθρο περιγράφει με μελανὰ χρώματα την κατάσταση που επικρατεῖ στην Κρήτη με το καθεστῶς της Αυτονομίας. Η Κρήτη χρωστάει στις Μεγάλες Δυνάμεις, πληρώνει φόρους για αποζημιώσεις, δίνει χρήματα για τη δημόσια διοίκηση, με ἀποτέλεσμα να ἀδυνατεῖ να ἀνταπεξέλθει σε ὅλες αυτές τις υποχρεώσεις.

Στη συνέχεια κάνει μια σύγκριση της Κρήτης με την Ανατολική Ρωμυλία, ἀναφέροντας ὅτι «η Ανατολική Ρωμυλία ἔζησε ως ἀυτόνομη τουρκικὴ ἐπαρχία ἐξ μόνῃ ἔτη, [και] οἱ ἀνυπόμονοι Βούλγαροι την καταβρόχθησαν. Η Κρήτη διανύει ἤδη το δέκατον ἔτος καχεκτικῆς ἀυτονόμου υπάρξεως και η υπομονή της ἐξαντλείται. Ἐν τούτοις αἱ προστάτιδες Δυνάμεις δεν ἐπιτρέπουν την ἐνωσιν. Ο λόγος τον ὁποῖον προβάλλουν, ὅτι ο εὐλόγος πόθος των Κρητῶν εἶνε ἀνεκπλήρωτος ὑπὸ τας παρούσας περιστάσεις, ὑποτρέφει ἀκριβῶς την ἀνυπόμονον ἐλπίδα. [...] Ο πρίγκιψ Γεώργιος ἐπρότεινε να καταλάβη και διοικήσῃ η Ἑλλάς την Κρήτην, ως η Αυστρία την Βοσνίαν, τηρουμένης της ἐπικυριαρχίας του Σουλτάνου. Ἀλλ' η Τουρκία ἐδήλωσεν ὅτι, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, θα ἀποστείλῃ και αὐτὴ πάλιν τον στρατόν της εἰς την νήσον».

Το φύλλο της *Ἰδης* στις 2 Μαΐου 1908¹²⁶ ἀναφέρει πως η Κρήτη χρωστάει ἐυγνωμοσύνη στις Προστάτιδες Δυνάμεις και η λύση του Κρητικῆς Ζητήματος ἐξαρτάται ἀπὸ τη μετρημένη στάση του κρητικῆς λαοῦ, τον σεβασμό και την ὑπακοή του λαοῦ στους νόμους, τις ἀρχές της πολιτείας και την σύμπνοια. Αὐτός, σύμφωνα με την εφημερίδα, ἀπέδειξε ὅτι «εἶναι ὄριμος να λάβῃ πλήρη την ἐλευθερίαν του και διηκόλυνε τοιοῦτοτρόπως την ἐκπλήρωσιν της ὑπὸ των Προστατίδων Δυνάμεων δοθείσης ἀπὸ πολλοῦ ὑποσχέσεως περὶ ἀνακλήσεως των ἐν τη Νήσῳ μας στρατευμάτων αὐτῶν».

¹²³Καταβολὴ φόρων για ἀποζημιώσεις για τις ζημιές του 1898

¹²⁴Δάνειο που εἶχαν δώσει οἱ Μεγάλες Δυνάμεις

¹²⁵Ποσό που θα ἐξοικονομηθεῖ ἀπὸ τις δαπάνες διοίκησης

¹²⁶Εφημερίδα *Ἡ Ἰδὴ*, ἀρ. φύλλον: 67, 02/05/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3849/>

Η ίδια εφημερίδα στις 9 Μαΐου 1908¹²⁷ παραθέτει την γνώμη του κ. Ράλλη σχετικά με την ανάκληση των διεθνών στρατευμάτων. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«Η αναγγελθείσα απόφασις των Δυνάμεων, όπως ανακληθώσι τα διεθνή στρατεύματα εντός έτους, αποτελεί την επιβράβεισιν της σφρόνως και αξιοθαυμάστου αληθώς πολιτείας του Κρητικού λαού, όστις, αφεθείς ελεύθερος να αυτοδιοικηθη, απέδειξε περισσά χαρίσματα λαού φιλελευθέρου και φιλονόμου». Και αυτό, για τον συντάκτη του άρθρου, περισσότερο θα πρέπει αν αποδοθεί στον Ζαΐμη παρά σε κάποια άλλα πρόσωπα. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Διότι ίσως τα πρόσωπα, εις τα οποία προσπαθούν ν' αποδώσωσι την επερχομένην ευτυχώς οριστικήν αποκατάστασιν της Κρήτης, εάν κατίσχυον εις τας προθέσεις αυτών, ήθελον απομακρύνει και την Κρήτην και ημάς απ' αυτής». Παρακάτω σε αναδημοσίευση από την εφημερίδα *Εστία* αναφέρεται ότι: «κινδυνεύει κανείς να πιστεύση ότι η επιτυχία οφείλεται εις την πολιτικήν του Θερίσου, και δεν οφείλεται μόνον εις την πολιτικήν του πρώην Αρμοστού Πρίγκηπος Γεωργίου και την πολιτικήν του νυν Αρμοστού Αλ. Ζαΐμη. [...] Αν παρετάθη ο χρόνος της παρουσίας αυτών μέχρι σήμερα, την παράτασιν εδικαιολόγει ακριβώς η διατάραξις της δημοσίας τάξεως». Σε αναδημοσίευση της εφημερίδας *Lemonde hellenique* της Αθήνας, αναφέρεται ότι «Η απόφασις των Δυνάμεων του να προβώσιν εις την βαθμιαίαν ανάκλησιν των εν Κρήτη διαμενοντων διεθνών στρατευμάτων εν διαστήματι έτους από του θέρους του 1908 είναι, ως έχομεν ήδη ειπέι, πρόοδος προς την πλήρη αυτονομίαν της νήσου και προς την μετά της μητρός Πατρίδος ένωσιν. [...] Η Α.Μ. Βασιλεύς και η Ελλ. Κυβέρνησις εθεώρησαν καθήκον να απευθυνθώσιν εις τον Ύπατον Αρμοστήν των Δυνάμεων, και από κοινού μετά των συναδέλφων μας αποδεχόμεθα ότι το γεγονός τούτο είναι διπλωματική επιτυχία μεγάλην τιμήν περιποιούσα εις τον Κον Αλεξ. Ζαΐμην, αλλ' αρνούμεθα διαρρήδην να αποδεχθώμεν, ως τινες πράττουσι, το όνομα του κ. Βενιζέλου εις την ευτυχήν ταύτην λύσιν. [...] ο κ. Βενιζέλος δια της στασιαστικής στάσεως του επεβράδυνε ταύτην επί τρία έτη».

Από τα παραπάνω δημοσιεύματα, τόσο της *Εθνικής* όσο και της *Ιδης*, φαίνεται η διαφορετική αντιμετώπιση που έχουν οι δύο αυτές εφημερίδες απέναντι στην κατάσταση της αυτόνομης Κρήτης. Ενώ στα δημοσιεύματα της *Εθνικής* θεωρείται ότι το νησί δεν μπορεί να ανταπεξέλθει στο αυτόνομο καθεστώς λόγω των -οικονομικών κυρίως-

¹²⁷Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλου 68, 09/05/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3848/>

προβλημάτων, η *Τδη* με αναδημοσιεύσεις από αθηναϊκές εφημερίδες δίνει την εικόνα ότι η Κρήτη μπορεί να είναι αυτόνομη και να αυτοδιοικείται ως λαός «φιλελεύθερος» και «φιλόνομος».

Στις 7 Ιουνίου η εφημερίδα *Τδη*¹²⁸ αναδημοσίευσε άρθρο από την Πολιτική Ανταπόκριση της Βιέννης που αφορούσε μία ανακοίνωση από την Κωνσταντινούπολη. Αυτή αναφέρει ότι η Πύλη προέβη σε διαμαρτυρίες για την απόφαση των Μ. Δυνάμεων να ανακαλέσουν τα στρατεύματά τους. Η Υψηλή Πύλη φαίνεται να αγωνίζεται να ματαιώσει ή να καθυστερήσει την οριστική εκκένωση της Νήσου από τις Μ. Δυνάμεις, την οποία ανακοίνωσαν στις 28 Απριλίου. Αυτό οφείλεται στην ανησυχία για εξασφάλιση των μουσουλμάνων στο νησί. Στο δημοσίευμα προβάλλεται το ερώτημα: αφού η ύπαρξη των μουσουλμάνων της Κρήτης δεν είναι εξασφαλισμένη, παρά την παρουσία των Μ. Δυνάμεων και του διεθνούς στρατού, τι θα συμβεί μετά την αποχώρησή του;

Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα παρατίθεται παρακάτω αναφέροντας ότι η διαγωγή των χριστιανών απέναντι στους μουσουλμάνους ήταν άμεμπτη καθόλη τη διάρκεια του αυτόνομου βίου. Επίσης, εκφράζεται ο φόβος ότι «τα ταραχοποιά στοιχεία της Νήσου μετά την άρσιν της κατοχής θα εντείνωσι τας προσπάθειάς των, ίνα επιτύχωσι μεταβολήν εν τω πολιτικώ καθεστώτι της χώρας». Σχετικά με τη σχέση των δύο κοινοτήτων αναφέρει ότι «οι χριστιανοί ουδέποτε εσκέφθησαν να αποδώσωσιν εις ταύτα χαρακτήρα φυλετικών, αλλά τα εθεώρησαν ως ατυχή γεγονότα συμβαίνοντα συνηθέστατα και εις τας μάλιστα πεπολιτισμένας χώρας».

3.4 Η Κρητική Πολιτεία μετά το κίνημα των Νεότουρκων

3.4.1. Το ξέσπασμα του Νεοτουρκικού κινήματος και η επιρροή του στην Κρήτη

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, εκείνο που περισσότερο φαίνεται να απασχολούσε τις κρητικές εφημερίδες ήταν από τη μία η αναχώρηση των διεθνών στρατευμάτων από το νησί, και από την άλλη η διατήρηση της ισορροπίας στις σχέσεις μεταξύ των χριστιανών και των μουσουλμάνων, έτσι ώστε να αποφεύγονται οι

¹²⁸Εφημερίδα *Η Τδη*, αρ. φύλλου 72, 07/06/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3844/>

συγκρούσεις και να επικρατεί η τάξη και η ησυχία. Και τα δύο αυτά θέματα αποτελούσαν σημαντικούς παράγοντες, απόλυτα αλληλένδετους προς την Ένωση ή τη διατήρηση του status quo. Αρχικός στόχος ήταν η διατήρηση της αυτονομίας και περισσότερο μακροπρόθεσμος η Ένωση με την Ελλάδα.

Η αναχώρηση των διεθνών στρατευμάτων είχε ήδη αποφασιστεί να ξεκινήσει από το καλοκαίρι του 1908 και να ολοκληρωθεί μέσα στο έτος 1909. Στο πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιουλίου ξεκίνησε η αναχώρηση των πρώτων γαλλικών στρατευμάτων,¹²⁹ ωστόσο η είδηση του κινήματος των Νεότουρκων προκάλεσε ταραχή και άρχισε να απασχολεί τις κρητικές εφημερίδες δίνοντας στα γεγονότα άλλοτε θετικό και άλλοτε αρνητικό πρόσημο. Το ξέσπασμα του κινήματος ξεκίνησε να διαδίδεται και να γίνεται ευρέως γνωστό στις 24 Ιουλίου, ενώ οι πρώτες αντιδράσεις στην Κωνσταντινούπολη, τη Μακεδονία και την Κρήτη ήταν θετικές, προκαλώντας πανηγυρισμούς και ταυτόχρονα την ελπίδα για αλλαγή. Η απαλλαγή από το συντηρητικό καθεστώς του Αμπντούλ Χαμίτ Β' και η μετάβαση σε ένα καθεστώς φιλελεύθερο, σε ένα κράτος σύγχρονο σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, αποτελούσε θετικό σημάδι για το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹³⁰

Η εφημερίδα *Κήρυξ*, ήδη από τις 15 Ιουλίου, κάνει αναφορά στο κίνημα χαρακτηρίζοντας το γεγονός ως σπουδαίο σταθμό στην εξέλιξη του Ανατολικού Ζητήματος. Διατηρώντας ταυτόχρονα μια επιφυλακτική στάση για τη μελλοντική επιτυχία αυτής της μεταβολής στο οθωμανικό κράτος, θεωρεί καταρχάς ελπιδοφόρα την κατάλυση του τελευταίου στην Ευρώπη «δεσποτικού και τυραννικού καθεστώτος».¹³¹ Αρχικά, βλέποντας τη μεταβολή υπό θετικό πρίσμα, ο συντάκτης του σχετικού άρθρου αναφέρει πως «η ειλικρινής εφαρμογή του Συνταγματικού πολιτεύματος θ' αποβή από πάσης απόψεως ευεργετική εις το εν Τουρκία διαβιούν πολυπληθέστατον και από πάσης απόψεως αξιολογώτατον Ελληνικόν στοιχείον, του οποίου τα συμφέροντα είναι τόσον στενώς συνυφασμένα με τα συμφέροντα του Οθωμανικού Κράτους». Η εφημερίδα, βέβαια, παραθέτει στη συνέχεια του ίδιου άρθρου και την άλλη όψη, εκφράζοντας

¹²⁹Εφημερίδα *Κήρυξ*, αρ. φύλλον: 67, 15/07/1908, https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=37006&seg=4331

¹³⁰Ανθούλα Φιλίππιδου, «Το κίνημα των Νεότουρκων και οι επιπτώσεις τους στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1908-1922)», ό.π., 132

¹³¹Εφημερίδα *Κήρυξ*, αρ. φύλλον: 67, 15/07/1908, ό.π.

επιφυλάξεις για την επιτυχία του κινήματος των Νεότουρκων μέσα από μια σειρά ερωτημάτων, καταλήγοντας:

«Αλλ' είναι δυνατόν να ελπίσει τις, ότι η εκβιασθείσα ανακήρυξις του Συντάγματος αποδεικνύει ειλικρινή διάθεσιν του Σουλτάνου προς εφαρμογήν ελευθέρου πολιτεύματος; Θ' αναδειχθώσιν εν Τουρκία οι πολιτικοί εκείνοι άνδρες, οίτινες θα δυνηθώσιν αιρόμενοι εις το ύψος των περιστάσεων, να οργανώσουν το Τουρκικόν κράτος εις πολιτείαν συνταγματικήν, ασφαλίζουσιν την ισοπολιτείαν μεταξύ πάντων των συνοίκων λαών; Και δεν θ' αντιταχθώσιν εξωτερικαί αντιδράσεις, όπως ματαιώσουν την απόπειραν της ανακαινίσεως της Τουρκίας εις «Νέαν Τουρκίαν;» Την απάντησιν εις τα ερωτήματα ταύτα μόνον ο χρόνος δύναται να δώση».

Τη στάση της εφημερίδας μπορεί να την αποδώσει κανείς σαφώς στην πολιτική της ταυτότητα. Με διευθυντή τον Κυριάκο Κ. Μητσοτάκη, -ανιψιό του Ελευθερίου Βενιζέλου- και κύριο συντάκτη τον Ελευθέριο Βενιζέλο,¹³² ο Κήρυξ τυπωνόταν στα Χανιά και εξέφραζε τις απόψεις του ίδιου και της παράταξής του. Η στάση του Βενιζέλου ήταν συγκρατημένη σε όλη τη φάση του Κρητικού Ζητήματος, επιθυμώντας να διατηρήσει την πολιτική ισορροπία στο νησί.

Στον αντίποδα, με πιο ενθουσιώδη στάση και περισσότερο έντονο λεξιλόγιο, η εφημερίδα *Ιδη* αναφέρεται στο γεγονός της εκδήλωσης του κινήματος των Νεότουρκων σε ανυπόγραφο άρθρο της στις 26 Ιουλίου του 1908.¹³³ Η *Ιδη*, θυμίζουμε, ακολουθούσε την πολιτική γραμμή του Αντωνίου Μιχελιδάκη, πολιτικού αντιπάλου του Ελευθερίου Βενιζέλου. Στο φύλλο της 26ης Ιουλίου, με τίτλο *Το εν Τουρκία Σύνταγμα και ο Ελληνισμός*, χαρακτηρίζει το κίνημα «μέγα γεγονός» και την διακυβέρνηση του Αμπντούλ Χαμίτ Β' «σκότος της τυραννίας και αυθαιρεσίας». Οι πανηγυρισμοί για το νέο καθεστώς στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη, τις Σέρρες, τη Σμύρνη και το Μοναστήρι γίνονται στο όνομα της ισότητας και της ελευθερίας. Η εφημερίδα παρουσιάζει το κίνημα ως αφορμή για συμφιλίωση του πληθυσμού της Αυτοκρατορίας, αναφέροντας πως «ηδελφωμένοι οι αλληλοσφαζόμενοι λαοί, Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί, εν ακρατήτω ενθουσιασμό ψάλλουν ύμνους τη ελευθερία». Αναζητώντας τον λόγο για τις μέχρι τότε συγκρούσεις μεταξύ των κοινοτήτων, αναφέρει ότι «η αυθαιρεσία και ο αδιάλακτος

¹³²[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%AE%CF%81%CF%85%CE%BE_\(%CE%A7%CE%B1%CE%BD%CE%AF%CF%89%CE%BD\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%AE%CF%81%CF%85%CE%BE_(%CE%A7%CE%B1%CE%BD%CE%AF%CF%89%CE%BD))

¹³³Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλον: 79, 26/07/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3837/>

φανατισμός εχώριζον τας διαφόρους φυλάς εις αντιμαχομένα στρατόπεδα», ενώ οι σχέσεις τους μετά το κίνημα παρουσιάζονται να έχουν εξομαλυνθεί, λέγοντας χαρακτηριστικά πως πλέον «βασιλεύει η ειρήνη, η καταλλαγή, η αδελφοποίησις». Όπως αναφέρει η εφημερίδα, η μεταβολή αυτή οφείλεται αφενός στον φιλελευθερισμό και την πρωτοβουλία «των ανεπτυγμένων και ευ φρονούντων Μουσουλμάνων» -εννοώντας τους Νεότουρκους- και από την άλλη στην «πολιτικήν σύνεσιν και ευστροφίαν του Αβδούλ Χαμίτ», ο οποίος θεωρείται ότι κατάλαβε τη ζημιά την οποία είχε υποστεί το οθωμανικό κράτος και επέτρεψε να σωθεί από τον «διαμελισμό». ¹³⁴ Σύμφωνα βέβαια με τη σύγχρονη ιστορική έρευνα, η διακυβέρνηση του Αμντούλ Χαμίτ υπήρξε η αφορμή για να ξεσπάσει το κίνημα των Νεότουρκων, καθώς χαρακτηριζόταν από αποστροφή για τα δυτικά πρότυπα και τον εκσυγχρονισμό, ενώ ευθυνόταν για τη διόγκωση του χρέους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τις σφαγές των Αρμενίων και την οικονομική εξάρτηση από τη Δύση. ¹³⁵

Εκτός από τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων, η *Ίδη* κάνει λόγο για επιπλέον θετικές επιρροές του κινήματος που σχετίζονται με τη θέση του Ελληνισμού στην Αυτοκρατορία. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως «διά του νέου προοδευτικού καθεστώτος ο υπόδουλος Ελληνισμός τίθεται υπό ευνοϊκός συνθήκας υλικής και πνευματικής αναπτύξεως», ενώ οι Κρήτες ελπίζουν ότι η μεταβολή στην «Τουρκία» θα επηρεάσει θετικά το Κρητικό ζήτημα αφού όπως αναφέρει:

«οι εν Γιλδίξ φανατικοί οι την εν Κρήτη κατάστασιν παραμορφούντες και διασύροντες θα αντικατασταθώσιν υπ' ανδρών φιλελευθέρων και νηφαλίων, διό και ελπίζομεν, ότι τα μέχρι χθες εις τα ευρωπαϊκά ανακτοβούλια διαβιβαζόμενα γνωστά ανακοινωθέντα περί της αξιοθρηνήτου θέσεως των ενταύθα Μουσουλμάνων δεν θα επαναληφθώσιν. Οι αληθώς φιλελεύθεροι και ειλικρινείς Μουσουλμάνοι δεν θα συνεχίσωσι το έργον των προκατόχων των». ¹³⁶

Από την άλλη πλευρά ο *Κήρυξ*, συνεχίζοντας την επιφυλακτική του στάση απέναντι στα γεγονότα, αναφέρει σε άρθρο του στις 29 Ιουλίου τα εξής:

«Έχουν τας συμπαθείας μας. Θα εξακολουθήσωμεν όντες προσεκτικοί και ειλικρινείς, όπως είμεθα μέχρι τούδε αποβλέποντες εις την καλήν διοίκησιν της Μακεδονίας. [...]

¹³⁴ Στο ίδιο, ό.π.

¹³⁵ Στρατής Παπαμανουσάκης, *Το ενωτικό κίνημα της Κρήτης στα 1908 και ο Εμμ. Ξηράς* (Χανιά: 1985), 60

¹³⁶ Εφημερίδα *Η Ίδη*, αρ. φύλλον: 79, 26/07/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3837/>

αποδεχόμεθα μετά χαράς την είδησιν ότι ο Σουλτάνος παρεχώρησε Σύνταγμα. Αποδεχόμεθα μετά χαράς την είδησιν περί της δυνάμεως του αισθήματος το οποίον προεκάλεσε την ανακήρυξιν του Συντάγματος και μολονότι διατελούντες προσεκτικοί, μολονότι εξακολουθούντες να πράττωμεν ό,τι αφ' ημών εξαρτάται διά να ενθαρρύνομεν τις μεταρρυθμίσεις εν Μακεδονία, θα τηρήσωμεν επί του παρόντος συμπαθή στάσιν, και θ' αναμείνωμεν την εξέλιξιν των γεγονότων».¹³⁷ Η στάση της εφημερίδας και συνακόλουθα του Ελευθερίου Βενιζέλου δείχνει τον πολιτικό ρεαλισμό που τον χαρακτήριζε και την μετρημένη στάση που τήρησε απέναντι στη μουσουλμανική κοινότητα καθ' όλο το διάστημα της Κρητικής Πολιτείας.¹³⁸

Λίγες μέρες μετά, τον Αύγουστο του 1908, η στάση των κρητικών εφημερίδων απέναντι στο κίνημα της *Ένωσης και Προόδου* αλλάζει. Αφορμή αποτέλεσε η ανακοίνωση των Νεότουρκων ότι η Κρήτη οφείλει να στείλει βουλευτές της στην Κωνσταντινούπολη. Σε μια περίοδο που η Κρήτη ήταν Αυτόνομη Πολιτεία, που αδημονούσε για την αναχώρηση των διεθνών στρατευμάτων ως ένα βήμα για την αυτοδιοίκηση, ένοιωθε να απειλείται η αυτονομία της.

Έτσι λοιπόν, οι κρητικές εφημερίδες σχολιάζουν αρνητικά τη δημοσίευση της *Σερβέτι Φουνούν*¹³⁹ σχετικά με την αποστολή των Κρητών βουλευτών στην Πόλη, με αποτέλεσμα η θετική εντύπωση που ως τότε επικρατούσε για τους Νεότουρκους να μετατραπεί σε αρνητική. Πρώτη δημοσίευσε την είδηση στις 5 Αυγούστου η εφημερίδα *Κήρυξ*,¹⁴⁰ στο κάτω μέρος της πρώτης σελίδας. Σχετικά με το θέμα αναφέρει:

«Εις άρθρον περί του Κρητικού Ζητήματος η εν Κων/πολη εκδιδόμενη τούρκικη Εφημερίς «Σερβέτι Φουνούν» λέγει, ότι μετά την επαναφοράν του Συντάγματος το οποίον λύει το Κρητικόν ζήτημα, ελπίζει ότι η Ελλάς ως κοιτίς της ελευθερίας δεν τρέφει εις το μέλλον σχέδια προσαρτήσεως. Ζητεί δε όπως η Κρήτη αποστείλη βουλευτές εις το Οθωμανικόν Κοινοβούλιον».

Στο ίδιο άρθρο, η τούρκικη εφημερίδα μαρτυρά τις προθέσεις της Κωνσταντινούπολης σε περίπτωση που η Ελλάδα προσπαθήσει να προχωρήσει στην

¹³⁷Εφημερίδα *Κήρυξ*, αρ. φύλλον: 69, 29 Ιουλίου 1908, https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=37006&seg=4331

¹³⁸Νίκος Ανδριώτης, «Η στάση του Ελ. Βενιζέλου απέναντι στους μουσουλμάνους επί Κρητικής Πολιτείας» (εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο5-7 Δεκεμβρίου 2003), 159

¹³⁹*Servet – i Fünun*, εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης

¹⁴⁰Εφημερίδα *Κήρυξ*, αρ. φύλλον: 70, 05/08/1908, https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=37006&seg=4331

Ένωση και να προσαρτήσει την Κρήτη. Η *Σερβέτι Φουνούν* στο δημοσίευσμά της γράφει ότι «η Ελλάς μετά την επελεύσαν μάλιστα εν Τουρκία μεταβολήν ουδέν θέλει επιχειρήση εν Κρήτη το δυνάμενον να διαταράξη τας σχέσεις Τουρκίας και Ελλάδος, αίτινες σχέσεις ελπίζομεν, ότι θα είναι εν τω μέλλοντι στενώς φιλικαί και αρμονικαί, ουδείς πρέπει ν' αμφιβάλη».

Κατόπιν ο *Κήρυξ*, σε σχόλιο σχετικά με τα δημοσιεύματα της *Σερβέτι Φουνούν* κάνει λόγο για τη σημασία του καθεστώτος της Αυτονομίας και αναφέρει πως δεν είναι διατεθειμένη η Κρήτη να θυσιάσει την αυτονομία της για να ενταχθεί ξανά στο οθωμανικό κράτος, αναφέροντας συγκεκριμένα:

«Αλλ' αι χώραι όσαι, αγωνιζόμεναι κατά της κακοδιοικήσεως, απέκτησεν αυτόνομον πολιτικόν βίον, μόνον οι εν εγρηγόρσει ονειρευόμενοι εμπορούν να φαντασθούν, ότι δύνανται να θυσιάσουν την αυτονομίαν των, διά ν' απολαύσουν τα μήπω άλλως τε δοκιμασθέντα αγαθά του Οθωμανικού Συντάγματος [...] Η Κρήτη απέναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ευρίσκεται εις την αυτήν ακριβώς θέσιν εις ην και η Βουλγαρία. Είναι χώρα καθολοκληρίαν αυτόνομος, συνδεομένη μετά του λοιπού Κράτος μόνον διά του δεσμού της ψιλής και ονομαστικής επικυριαρχίας».¹⁴¹

Στο απόσπασμα από το παραπάνω δημοσίευμα, φαίνεται ότι εκείνο που είναι σημαντικό να κρατήσουν οι Κρήτες είναι η αυτονομία του νησιού και παραλείπεται κάθε αναφορά στην Ένωση. Εκείνο που είναι ιδανικό να κρατήσουν, να προσπαθήσουν να διατηρήσουν και να σώσουν είναι το αυτόνομο καθεστώς της Κρήτης που κινδυνεύει.

Σε αντίθεση με τη φειδωλή δημοσίευση του *Κήρυκα*, στις 10 Αυγούστου 1908,¹⁴² η εφημερίδα *Εθνική* με διευθυντή τον Γεώργιο Σ. Μαρκόπουλο και υπεύθυνο τον Νικόλαο Γ. Ξενικάκη,¹⁴³ ακολουθώντας, επίσης, την πολιτική γραμμή του Ελευθερίου Βενιζέλου, αφιερώνει ολόκληρη την πρώτη σελίδα στο ζήτημα των Νεότουρκων. Με τίτλο *Επιβαλόμενη απάντησις, Φαντασιοπληξίαι τούρκικης εφημερίδος περί Κρήτης*, αναφέρεται στο δημοσίευμα της *Σερβέτι Φουνούν*, χαρακτηρίζοντας όσα δημοσιεύει η τούρκικη εφημερίδα ως «ιδέαν αυτόχρονη χιμαιρικήν, ιδέαν πατριωτικήν ίσως διά τον αρθρογράφον «Χ. Μπερδεδίν» αλλ' εν ταυτώ ιδέαν παραπαίουσαν ιστορικώς, πολιτικώς και νομικώς από διεθνούς απόψεως».

¹⁴¹ Στο ίδιο, ό.π.

¹⁴² Εφημερίδα *Εθνική*, αρ. φύλλου: 110, 10/08/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b5%ce%b8%ce%bd%ce%b9%ce%ba%ce%b7-15/>

¹⁴³ Γιατρός από το Μαλεβίτσι, φίλος του Ελευθερίου Βενιζέλου, <https://archive.patris.gr/articles/58281>

Η εφημερίδα θεωρεί την ιδέα της αποστολής αντιπροσώπων βουλευτών στην Κωνσταντινούπολη ως αναχρονισμό και επιστροφή στο παρελθόν, αίτημα που δεν συνάδει με τη νεωτεριστική πολιτική που υποστήριζαν οι Νεότουρκοι.¹⁴⁴ Δεν παραλείπει εξάλλου να αναφερθεί στον φόβο που περικλείει ο κίνδυνος η Κρήτη να μην προσαρτηθεί στην Ελλάδα, λέγοντας ότι «οι Κρήτες οφείλουσι (καταλυομένης της αυτοδιοικήσεως των) ν' αντιπροσωπευθώσιν εις το Κοινοβούλιον της Κωνσταντινουπόλεως, εγκαταλείποντες πάσαν περί προσαρτήσεως της νήσου εις την Ελλάδα βλέψιν των. Επί πάσι δε τούτοις επάγεται ο τολμητίας και νεωτεριστής αρθρογράφος ότι αι τε Μεγάλαι Δυνάμεις, η Ελληνική Κυβέρνησις και ο Ελληνικός τύπος δέον να υποστηρίξωσι την ιδέαν του!».

Το άρθρο κάνει λόγο επίσης, για τον κίνδυνο να σταματήσει η Κρήτη να θεωρείται αυτόνομη πολιτεία, γράφοντας ότι «η αντιπροσώπευσις της Κρήτης διά πληρεξουσίων εξ αυτής πεμπομένων εις το Οθωμανικόν Κοινοβούλιον, προϋποτίθησι την παύσιν του να θεωρήται αύτη ημικυρίαρχος πολιτεία, και την επαναγωγήν αυτής εις την χορείαν των επαρχιών του Τουρκικού Κράτους. Αλλ' η Κρήτη εν τω Διεθνεί Δικαίω έχει θέσιν ημικυρίαρχου πολιτείας, και μάλιστα προνομιούχου, καθ' όσον, εν ω κατά τα διεθνή νόμιμα η επικυριαρχία ασκείται υπό του υφ' ου την κυριαρχίαν διατελεί η ημικυρίαρχος, όμως επί της Κρήτης, καίπερ τεθείσης υπό την ψιλήν και μόνον ψιλήν επικυριαρχίαν του Σουλτάνου, την επικυριαρχίαν ασκεί ουχί ο επικυρίαρχος Σουλτάνος, αλλ' αι τέσσαρες Προστάτιδες Δυνάμεις [...] Επομένως η Κρήτη υπό την εκτεθείσαν αυτής προσωπικότητα ούτε υποχρεούται ούτε έχει ανάγκην να αντιπροσωπευθή εν τω Τουρκικώ Κοινοβουλίω». Και συνεχίζει ο αρθρογράφος, αναφέροντας ότι «ούτως η Κρήτη διατηρεί την διεθνή αυτής προσωπικότητα της ημικυρίαρχου πολιτείας και ως τοιαύτη δεν νομιμοποιείται εις την αποστολήν αντιπροσώπων».¹⁴⁵

Στη συνέχεια, ο αρθρογράφος της εφημερίδας μεταβαίνει στο άλλο επίμαχο θέμα της εποχής, αυτό δηλαδή που αφορά τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων του νησιού. Αφού παραθέτει την άποψη της *Σερβέτι Φουνούν* ότι «η Κρήτη δεν πρέπει να ενωθή μετά της Ελλάδος [...] αλλά να υπαχθή υπό την Τουρκία, αφού εν τη τελευταία τοιαύτη δια της ανακηρύξεως του Συντάγματος επήλθεν η συναδέλφωσις και ισότης των συνοίκων ετερογενών λαών, ων αγαθών ελλειπόντων μέχρι τούδε, επήρχετο η εν Κρήτη υπό την

¹⁴⁴Εφημερίδα *Εθνική*, αρ. φύλλου: 110, 10/08/1908., ό.π.

¹⁴⁵Στο ίδιο, ό.π.

Τουρκοκρατίαν ρήξις των δύο συνοίκων λαών». Η *Εθνική* αντεπιχειρηματολογεί ότι η πραγματική αιτία για τη ρήξη των δύο κοινοτήτων και γενικότερα των επαναστάσεων, δεν ήταν η κακή διοίκηση αλλά το «άλγος, όπερ επέξε τα στήθη των Κρητών, δια το προσγενόμενον εις αυτούς αδίκημα, του να μη συμπεριληφθώσι μετά του λοιπού Ελληνικού Βασιλείου εις την συνθήκην της 22 Ιανουαρίου 1830».¹⁴⁶

Στην επόμενη σελίδα η *Εθνική* μεταφέρει τα νέα από το Παρίσι. «Επιφανής Νεότουρκος» σε συνέντευξή του διαψεύδει τις φήμες για επέμβαση του Νεοτουρκικού Κομιτάτου στο Κρητικό Ζήτημα. Όπως αναφέρει, «σκοπός του νεοτουρκικού κομιτάτου είναι να σεβασθή την εθνική ευαισθησία της Ελλάδος και να μη προκαλέση την δυσαρέσκειαν του Ελληνικού εν Τουρκία στοιχείου, το οποίον είνε πολυπληθέστατον». Μάλιστα αναφέρει πως επιτροπή των Νεότουρκων εστάλη στον τουρκικό Τύπο για να τους υποδείξει να μην κάνουν λόγο «επί τετελεσμένου γεγονότος» όσον αφορά τη λύση του Κρητικού Ζητήματος από τις τέσσερις Προστάτιδες Δυνάμεις.¹⁴⁷

Στην τρίτη σελίδα της, η εφημερίδα σε άρθρο υπογεγραμμένο από τον Εμμ. Παπαδερó¹⁴⁸ με τίτλο Κρήτη και Νεότουρκοι, χαρακτηρίζει το δημοσίευμα της *Σερβέτι Φουνούν* ως ένα «αστείο δημοσίευμα». Συγκρίνει τους Νεότουρκους με τους Παλαιότουρκους λέγοντας ότι «την αλλόκοτον αυτήν ιδέαν, δεν συμμερίζονται οι φιλελεύθεροι νεότουρκοι και τούτο το λέγω προς τιμήν των, διότι εάν και ούτοι εμφορούνται υπό τοιούτων ιδεών, τότε πρέπει να πιστεύσωμεν ότι και οι νεότουρκοι κατ' ουδέν διαφέρουσι των παλαιοτούρκων, αλλ' ότι έχουσι την αυτήν με αυτούς κεφαλήν και ότι επιδιώξαντες την μεταβολήν του εν Τουρκία καθεστώτος, εις ουδέν άλλο απέβλεπον, η εις την κατάληψιν της εξουσίας, όπως και αυτοί απολαύσωσι τα αγαθά άτινα επί πολλά έτη απήλαυον οι παλαιότουρκοι. [...] τα πράγματα θα εξακολουθήσωσι τον φυσικόν ρουν και η Κρήτη ταχέως θα αποδοθή εκεί όπου ανήκει, δηλαδή εις τας θερμάς αγκάλας της μητρός Ελλάδος».¹⁴⁹

Ανάλογη στάση κρατάει και η εφημερίδα *Ίδη* σε δημοσίευσμά της στις 9 Αυγούστου,¹⁵⁰ η οποία χαρακτηρίζει «γελοίο» το άρθρο της *Σερβέτι Φουνούν*. Επισημαίνει πως η πολιτική μεταβολή στην «Τουρκία» αντιμετωπίστηκε αρχικά με θετική

¹⁴⁶Στο ίδιο, ό.π.

¹⁴⁷Στο ίδιο, ό.π.

¹⁴⁸Βουλευτής Χανίων

¹⁴⁹Εφημερίδα *Εθνική*, αρ. φύλλου: 110, 10/08/1908, ό.π.

¹⁵⁰Εφημερίδα *Η Ίδη*, αρ. φύλλου: 81, 09/08/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3835/>

ματιά και ενθουσιασμό αλλά δίχως ακόμα να έχει παγιωθεί το νέο καθεστώς, ώστε να κάνουν οι Νεότουρκοι τέτοιου είδους δηλώσεις. Χρειάζεται πρώτα να εδραιωθεί το καθεστώς, καθώς οι κινήσεις τους προκαλούν ψυχρότητα. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«δεν ήτο δι' όλου συμφέρον ουδέ η στιγμή κατάλληλος διά την Τουρκίαν να ανακινήσωσιν αι ειρημέναι συνάδελφοι το Κρητικόν ζήτημα, δια την κατά τους εθνικούς πόθους του οποίου λύσιν δεν αγνοούσι βεβαίως, ότι τα μάλιστα ενδιαφέρεται σύμπας ο Ελληνισμός, και δη εν εποχή, καθ' ην η μεν εν Τουρκία νέα πολιτική μεταβολή, προς ην μετ' ευμενείας και πολλών ελπίδων πάντες οι Έλληνες απέβλεψαν, δεν εξησφαλίσθη ακόμη τελείως παγιωθείσα».¹⁵¹

Η εφημερίδα δεν παραλείπει να κάνει αναφορά στην προστασία που λαμβάνει η Κρήτη από τις Προστάτιδες Δυνάμεις, οι οποίες την απέσπασαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και έκτοτε η Κρήτη δεν αποτελεί «τουρκική» κτήση. Συγκεκριμένα αναφέρει πως «Κρητικό Ζήτημα δεν υφίσταται πλέον διά την Τουρκίαν κατά το ισχύον ευρωπαϊκόν δόγμα, καθ' ο χώρα αποσπαθείσα άπαξ από του Τουρκικού Κράτους δεν επανέρχεται πλέον εις αυτό».¹⁵² Από την άλλη, η εφημερίδα εξηγεί τους λόγους που ο Ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είδε αρχικά υπό θετικό πρίσμα το κίνημα των Νεότουρκων. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, είναι ελπιδοφόρο ότι «αι μεν σχέσεις των δύο ομόρων Κρατών εχόντων πολλαχού τα αυτά συμφέροντα και τους αυτούς εχθρούς θα αποβώσιν υπό την νέαν των πραγμάτων κατάστασιν μικρόν κατά μικρόν ειλικρινέστεραι και εγκαρδιώτεραι επαγαθώ αμφοτέρων, ο δε πολυπληθής Ελληνικός λαός ο ζων εν ταις διαφόροις επαρχίαις του Τουρκικού Κράτους υπό το νέον φιλελεύθερον καθεστώς απαλλαγείς των φοβερών διωγμών και των συνεχών καταπιέσεων των βαρβάρων επιδρομέων [...] Θα χωρήση γοργώ τω βήματι εις πνευματικήν και υλικήν πρόοδον περιέπων εν πάση ελευθερία τους προαιωνίους αυτού πόθους και διατηρών ακεραίαν την τε εθνικήν και θρησκευτικήν αυτού υπόστασιν».¹⁵³

Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς από το παραπάνω δημοσίευμα, η διατήρηση της ήδη υπάρχουσας εθνικής υπόστασης είναι εκείνο που είναι σημαντικό να διατηρηθεί και να παραμείνει ακέραιο και μέσω αυτού θα επιτευχθεί η πνευματική και υλική πρόοδος.

¹⁵¹ Στο ίδιο, ό.π.

¹⁵² Στο ίδιο, ό.π.

¹⁵³ Στο ίδιο, ό.π.

3.4.2 Το ενωτικό κίνημα του Σεπτεμβρίου του 1908

Στις 24 Σεπτεμβρίου 1908, ο Ελευθέριος Βενιζέλος μαζί με τους πολιτικούς Εμμανουήλ Ξηρά, Χαράλαμπο Πλουμιδάκη, Εμμανουήλ Παπαγιαννάκη, κήρυξαν μονομερώς την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.¹⁵⁴ Ουσιαστικά η κήρυξη της Ένωσης έγινε υπό την υποκίνηση του Έλληνα πρωθυπουργού Γεωργίου Θεοτόκη, ενώ ο Κρητικός Πρωθυπουργός Γεώργιος Παπαμαστοράκης ανέλαβε, καλώντας τους Κρητικούς οπλαρχηγούς, την υλοποίησή της. Στόχος ήταν η δυναμική παρουσία της Ελλάδος με αφορμή ότι οι Οθωμανοί δεν αντέδρασαν στην προσάρτηση της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης στην Αυστρία και την ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε Βασίλειο με προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας.¹⁵⁵ Επίσης, αφορμή για αυτή την κίνηση αποτέλεσε σαφώς και το κίνημα των Νεότουρκων.

Οι κρητικές εφημερίδες σχολιάζουν την είδηση της Ενώσεως αφιερώνοντας πολλές στήλες και το γεγονός αποτελεί το κυρίαρχο θέμα στα φύλλα τους. Σχετικά με την είδηση της ανακήρυξης της Βουλγαρίας σε Βασίλειο, η εφημερίδα *Κήρυξ των Χανίων* σε δημοσίευσμά της στις 29 Σεπτεμβρίου 1908 με τίτλο *Η Κήρυξις της Ενώσεως, Η ιστορική ημέρα της 24 Σεπτεμβρίου 1908, Τα έκτοτε γεγονότα*, αποτύπωνε το κλίμα που επικρατούσε στην Κρήτη. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«Από της εσπέρας της Τρίτης, 23 του μηνός, ήρχισε διαδιδόμενη, εκ τραπεζιτικού το πρώτο τηλεγράφημα, η είδησις της ανακηρύξεως της Βουλγαρίας εις Βασίλειον, ζωηρά δε κατελάμβανε συγκίνησις τους πάντας. Περί το μεσονύκτιον η είδησις ήτο εντελώς βεβαιωμένη εκ τηλεγραφήματος του Πρακτορείου Χανίων».

Η Κρητική Βουλή αφού συνήλθε σε έκτακτη σύνοδο κήρυξε την Ένωση με την Ελλάδα. Στις 30 Σεπτεμβρίου σχηματίστηκε η Προσωρινή δικομματική κυβέρνηση με σκοπό να διοικήσει το νησί σύμφωνα με τους νόμους της Ελλάδος. Το ελληνικό Σύνταγμα εισήχθη στην Κρήτη στις 30 Σεπτεμβρίου 1908.¹⁵⁶ Τα μέλη της δικομματικής Κυβέρνησης¹⁵⁷ ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Αντώνης Μιχελιδάκης, ο Εμμανουήλ

¹⁵⁴Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, *Κρήτη, 1898-1913, Από την Αυτονομία στην Ένωση με την Ελλάδα*, ό.π., 239

¹⁵⁵Στέλλα Αλιγιζάκη, «Το 1908 σταθμός στις κρητικές πολιτικές εξελίξεις: μία επανεξέταση των ιστορικών πηγών»

¹⁵⁶Γιώργος Μ. Σταυριδάκης, «Από την Αυτονομία στην Ένωση. Νομοθετικό πλαίσιο» (εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρεθύμνο 5-7 Δεκεμβρίου 2003), 94

¹⁵⁷Βλέπε σελίδα 26

Λογιάδης, ο Χαράλαμπος Πωλογεώργης και ο Μίνωας Πετυχάκης. Αυτό σήμαινε ότι η θητεία του Ύπατου Αρμοστή Αλέξανδρου Ζαΐμη θα έληγε.¹⁵⁸ Ο Ύπατος Αρμοστής δεν επανήλθε στην Κρήτη, χωρίς ωστόσο τυπικά να υπάρξει παραίτηση, ενώ τις αρμοδιότητές του ανέλαβε η Κρητική Κυβέρνηση.¹⁵⁹ Την είδηση των γεγονότων περιγράφει η εφημερίδα *Κήρυξ* ως εξής:

«Παρά το προκεχωρημένον της ώρας η είδησις αστραπιαίως μετεδόθη εις τους πλησιεστέρους προς την πόλιν δήμους, από πρωίας δε ήρξαντο καταφθάνουσαι πυκναί ομάδες επαρχιωτών, ενώ συγχρόνως διάφοροι πολιτευόμενοι εξ αμφοτέρωντων πολιτικών μερίδων ανέλαβον την πρωτοβουλίαν της συγκροτήσεως συλαλλητηρίου. Εφόσον η ημέρα προεχώρει, πυκνότεραι κατέφθανον ομάδες των επαρχιωτών και εκ χωρίων απεχόντων 4 και 5 ώρας της πόλεως, η δε πόλις αναρτηθεισών πανταχού Ελληνικών σημαίων και κρουομένων των κωδώνων των εκκλησιών είχεν όψιν πανηγυρικήν. Ότε δε περί την 2 μ.μ. ώραν κελισθέντων όλων των καταστημάτων, ήρξαντο συρρέοντες οι τε εκ της πόλεως και των επαρχιών εις το πεδίο του Άρεως, εις 12 χιλιάδας κατά μέτριον υπολογισμόν ανήρχετο το συγκεντρωθέν πλήθος, εν ακρατήτω ενθουσιασμό ζητοκραυγάζον υπέρ της ενώσεως».¹⁶⁰

Μία ημέρα πριν, στις 28 Σεπτεμβρίου, η εφημερίδα *Ιδη* με ύφος πανηγυρικό, αφιερώνει όλο το πρώτο φύλλο στην αναγγελία της Ένωσης με κεντρικό τίτλο *Ζήτω η Ένωσις*.¹⁶¹ Η αγωνία που αποτυπώνεται στα φύλλα της εφημερίδας σχετίζεται με τη συναίνεση των Μεγάλων Δυνάμεων στην άμεση Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και την αναγνώριση του ενωτικού κινήματος, έτσι ώστε το Κρητικό Ζήτημα να λάβει τέλος. Προκειμένου να πραγματοποιηθεί αυτό, η εφημερίδα τονίζει τη σημασία της διατήρησης της τάξης και της ησυχίας στο νησί. Αναφερόμενη στους όρους διατήρησης της τάξης και με τίτλο *Το καθήκον μας*, γράφει:

«πας Κρης, αληθώς αγαπών την πατρίδα, καθήκον απαραίτητον έχει ου μόνον αυτός να μη δίδει και την ελαχίστην αφορμήν εις διασάλευσιν της τάξεως, αλλ' εφ' όσον δύναται, και να συντελή εις την παγίωσιν αυτής εν μείζονι βαθμώ. Ιδίαν προς τους συμπολίτας ημών μουσουλμάνους πρέπει να φερώμεθα μετ' ενδείξεων αδελφικής όλως αγάπης

¹⁵⁸Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, *Κρήτη, 1898-1913, Από την Αυτονομία στην Ένωση με την Ελλάδα*, ό.π., 268

¹⁵⁹Γιώργος Μ. Σταυριδάκης, «Από την Αυτονομία στην Ένωση. Νομοθετικό πλαίσιο», ό.π., 95

¹⁶⁰Εφημερίδα *Κήρυξ*, αρ. φύλλου: 78, 29/09/1908,

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=37006&seg=4331

¹⁶¹Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλου: 88, 28/09/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3828/>

θεωρούντες ως εχθρόν της πατρίδος πάντα, όστις εν τη μωρία αυτού θα ηδύνατο διά της διαγωγής του να γεννήση και την ελαχίστην ακόμη ψυχρότητα μεταξύ των δύο συνοίκων στοιχείων [...] ας βασιλεύει εν τω μέσω ημών η αγάπη η αδελφική και η ομόνοια και ας αγρυπνώμεν υπέρ της διατηρήσεως της ησυχίας και της τάξεως εν τη Νήσω βέβαιοι όντες ότι ούτως εν ταις σημεριναίς περιστάσεσι προσφέρομεν εις σύμπαν το Έθνος ανεκτίμητον υπηρεσίαν».

Σε άλλο άρθρο της πρώτης σελίδας με τίτλο *Επέστη ο καιρός*, η εφημερίδα αναφέρεται στον αντίκτυπο που είχαν στην Κρήτη τα γεγονότα στη Βουλγαρία, γράφοντας:

«Το κατά την εβδομάδα ταύτην τολμηθέν πραξικόπημα υπό της Βουλγαρίας ανακηρυξάσης εαυτήν από υποτελούς τω Σουλτάνω Ηγεμονίας εις Βασίλειον, διά του οποίου νέα δημιουργείται εν τη χερσονήσω του Αίμου κατάστασις, διασαλεύουσα την πολιτικήν ισορροπίαν των διαφόρων Κρατών, δεν ήτο δυνατόν ή να εξεγείρη την εθνικήν συνείδησιν του Κρητικού Λαού διά την πραγματοποίησιν των εθνικών πόθων και την οριστικήν αυτού αποκατάστασιν, χάριν των οποίων επί αιώνας έχει χύσει ούτος ποταμούς αιμάτων».¹⁶²

Από την άλλη πλευρά, επιμένοντας στη συγκρατημένη στάση της, η εφημερίδα *Κήρυξ*¹⁶³ εκφράζει τις ανησυχίες της όσον αφορά την αποδοχή της Ένωσης, καταρχάς από τις Μεγάλες Δυνάμεις και έπειτα από τους Νεότουρκους. Φιλοξενώντας τον λόγο του Νικολάου Ζουρίδη¹⁶⁴ αναφέρει τα εξής:

«η επανάστασις αύτη ούτε απευθύνεται εναντίον ουδενός, πολύ δε πλέον, ότι δεν γίνεται από ανευλάβειαν προς τις Προστάτιδες Δυνάμεις [...] αλλά διότι τα ραγδαία γεγονότα της Χερσονήσου του Αίμου, και προ παντός η ανακήρυξις της Βουλγαρίας εις ανεξάρτητον βασίλειον». Παραθέτει μάλιστα την άποψη του Γάλλου προξένου στα Χανιά για το θέμα, απαντώντας πως από τη στιγμή που δεν υπάρχει καμία επίσημη ανακοίνωση για την ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε Βασίλειο, η κίνηση του κρητικού λαού είναι «πρώως, τοσούτο μάλλον, όσον δύναται να προκαλέση διατάραξιν της τάξεως».

Την άποψη αυτή φαίνεται να συμμερίζεται και ο Ελευθέριος Βενιζέλος ο οποίος σε λόγο του στον κρητικό λαό επεσήμανε τα παρακάτω:

¹⁶²Στο ίδιο, ό.π.

¹⁶³Εφημερίδα *Κήρυξ*, αρ. φύλλου: 78, 29/09/1908, ό.π.

¹⁶⁴Νικόλαος Ζουρίδης: δικηγόρος, μίλησε στο πλήθος «εξ ονόματος της διοργανωτικής του συλλαλητηρίου επιτροπής»

«[...] τα διεθνή στρατεύματα είναι προστάται και όχι εχθροί, ότι από την ευμένειαν της Ευρώπης εξαρτάται η τελική επιτυχία του αγώνος μας, και ότι η ελαχίστη απέναντι αυτών παρεκτροπή θέλει επιφέρει το ναυάγιον του αγώνος τούτου. [...] η ειλικρινής, η πλήρης, η αποτελεσματική προστασία των Μουσουλμάνων συμπολιτών μας, είναι απαραίτητος επίσης προϋπόθεσις της επιτυχίας μας».¹⁶⁵

Εκείνο που μπορεί να παρατηρήσει κανείς στον τρόπο που παρουσιάζουν οι δύο αυτές εφημερίδες το γεγονός είναι ότι από τη μία ο *Κήρυξ* εστιάζει περισσότερο στην πληροφορία και την ενημέρωση για τα γεγονότα αλλά παραμένει μετριοπαθής και συγκρατημένος ως προς τον σχολιασμό τους, ενώ η *Ιδη* σχολιάζει με ενθουσιασμό τα γεγονότα και θεωρεί ότι η Ένωση έχει επέλθει ως αποτέλεσμα των τόσων αγώνων του κρητικού λαού για την ελευθερία. Δεδομένου ότι οι παραπάνω εφημερίδες εκπροσωπούν δύο διαφορετικές πολιτικές παρατάξεις, αυτή του Ελευθερίου Βενιζέλου και αυτή του Αντωνίου Μιχελιδάκη, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί συμβαίνει αυτό. Ο Βενιζέλος χαρακτηρίζεται από μετριοπάθεια και καχυποψία, έχοντας υπόψη του τον βασικό ρόλο που διαδραματίζουν οι Μεγάλες Δυνάμεις στη λήψη τέτοιων αποφάσεων, ενώ από την άλλη η παράταξη του Μιχελιδάκη επιθυμεί την Ένωση, την υποστηρίζει με πάθος και ενθουσιασμό και θεωρεί πως η πίεση προς την Ευρώπη για τη λύση του Κρητικού Ζητήματος μπορεί να επιφέρει αποτελέσματα, χωρίς ωστόσο να δίνει ιδιαίτερη βάση στα διπλωματικά ζητήματα.¹⁶⁶

Η εφημερίδα *Ιδη* στις 4 Οκτωβρίου, συνεχίζοντας τις δημοσιεύσεις για την Ένωση, σε άρθρο της με τίτλο *Το κήρυγμα της Ενώσεως*, αναφέρει πως «Μετά τα πάνδημα υπέρ της Ενώσεως ψηφίσματα του Κρητικού λαού η Αντιπροσωπεία του Τόπου εκπροσωπούσα το γνήσιον αυτού φρόνημα εκήρυξε την παρελθούσαν Δευτέραν εν μέσω ακρατήτου ενθουσιασμού την ανεξαρτησίαν της Κρήτης και την Ένωσιν αυτής μετά του Βασιλείου της Ελλάδος, όπως μετά τούτου αποτελέση μίαν αδιάσπαστον Συνταγματικήν Πολιτείαν [...] ο λαός της Κρήτης κηρρύτει την Ένωσιν αυτού μετά του Ελευθέρου Βασιλείου, θέτων ούτω τέρμα εις το τέως μεταβατικών και επισφαλές καθεστώς».

¹⁶⁵Εφημερίδα *Κήρυξ*, αρ. φύλλου: 78, 29/09/1908, ό.π.

¹⁶⁶Στέλλα Αλιγιζάκη, Το 1908 σταθμός στις κρητικές πολιτικές εξελίξεις: μία επανεξέταση των ιστορικών πηγών, ό.π.

Την αισιοδοξία της *Ιδης* δεν συμμερίζεται ωστόσο ο *Κήρυξ*,¹⁶⁷ αφού σε δημοσίευμα στις 13 Οκτωβρίου με τίτλο *Οι Νεότουρκοι και το Κρητικόν Ζήτημα*, αναδημοσιεύοντας τις απόψεις της *Τανίν*,¹⁶⁸ παραθέτει ήδη τα εμπόδια που η κήρυξη της Ενώσεως παρουσιάζει. Για την Οθωμανική Αυτοκρατορία φαίνεται πως ήταν σημαντικό να αποκτήσει την προηγούμενη ναυτική βάση της στο λιμάνι της Σούδας, καθώς κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας τα οθωμανικά στρατεύματα είχαν αποχωρήσει από την Κρήτη.¹⁶⁹ Μεταξύ άλλων η εφημερίδα αναφέρει:

«Η Κρήτη χάρις εις τη μεσολάβησιν της Ευρώπης, είναι ήδη ανεξάρτητος. Αλλ' αντιτάσσονται κατά της ενώσεως, διότι αύτη θ' απεστέρει την Τουρκίαν του μέσου, ν' αποκτήση εις το μέλλον διά τον στόλον της ορμητήριον δυσεύρετον εν τω Αιγαίω [...] Αλλ' αφ' όσον η Κρήτη είναι ανεξάρτητος [...] ή έστω και απλώς αυτόνομος, ως είναι η αλήθεια, απολαύουσα όμως πλήρους αυτονομίας, αποκλειούσης πάσαν ανάμιξιν της Πύλης εις τα του τόπου, πώς θα ηδύνατο η Τουρκία ν' αποκτήση εις το μέλλον ορμητήριον εν αυτή διά τον στόλον της;».

Ο φόβος για την επεκτατική πολιτική, τη διεκδίκηση και τις προθέσεις των Νεότουρκων είναι έκδηλος στο άρθρο, το οποίο συνεχίζει, αναφέροντας:

«Η ονομαστική κυριαρχία ήτις απέμεινε διά την Τουρκίαν, προδήλως ουδέν διακίωμα παρέχει εις αυτήν να έχη ναυτικόν ορμητήριον εν λιμένι τινί της Νήσου. Εάν λοιπόν τοιούτο σκέπτονται οι Νεότουρκοι ν' αποκτήσωσιν εν τη Νήσω, μετά την εν τω μέλλοντι ανάδειξιν της Τουρκίας ως αξιωμαχου ναυτικής Δυνάμεως, τούτο μόνον διά παραβάσεως εκ μέρους των του διεθνούς καθεστώτος και διά πολέμου θα ηδύναντο ν' αποκτήσωσι. - Αλλά τοιαύτη απόκτησις θα ήτο εύκολος; - Και θα ήτο ευκολότερα, επιδιωκόμενη κατά της Κρήτης, αποτελούσης ιδίαν πολιτείαν, και τελούσης ιδίαν πολιτείαν, και τελούσης υπό την προστασίαν των 4 Δυνάμεων, ή κατά της Ελλάδος, μεθ' ης τυχόν θα ήτο ηνωμένη εν τω μεταξύ η Κρήτη;».

Για τους Κρήτες δεν κινδυνεύει μόνο η Ένωση από τους Νεότουρκους, αλλά και η Αυτονομία. Σχετικά αναφέρει το άρθρο:

¹⁶⁷Εφημερίδα *Κήρυξ*, αρ. φύλλου: 80, 13/10/1908,

https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=37006&seg=4331

¹⁶⁸Η *Τανίν* ήταν εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης, το επίσημο όργανο του κοιματάτου των Νεότουρκων *Ένωση και Πρόοδος*, βλ. σχετικά Εμμανουήλ Χαλκιαδάκης, *Κρήτη, 1898-1913, Από την Αυτονομία στην Ένωση με την Ελλάδα*, ό.π., 299

¹⁶⁹Εμμανουήλ Χαλκιαδάκης, *Κρήτη, 1898-1913, Από την Αυτονομία στην Ένωση με την Ελλάδα*, ό.π., 299

[...] Άλλως τε η αξίωσις της αποκτήσεως επικαίρου τινός σημείου εν τη Νήσω, χάριν δήθεν της προστασίας των εν τη Νήσω Μωαμεθανών, προϋποθέτει και πάλιν την διά πολέμου ανατροπήν της πλήρους αυτονομίας, ην απέκτησεν η Νήσος. Τοιαύτη δε διά πολέμου ανατροπή της αυτονομίας της Νήσου, εάν περιλαμβάνεται έστω και εν απόπτω εις το νεοτουρκικόν πρόγραμμα, θ' απεδείκνυε τους Νεότουρκους εστερημένους του αισθήματος της πραγματικότητος [...] Εάν οι Νεότουρκοι δεν αντιλαμβάνονται εν τοιαύτωερεί πνεύματι το πρόγραμμα του νέου πολιτικού καθεστώτος, του την εισαγωγήν εν Τουρκία εξεβίασαν διά τοσούτον θαυμαστού αγώνος, ον ηγωνίσθησαν επί μίαν όληγγενεάν, μέλλουσι δε να προσδώσωσιν εις το κίνημα αυτών χροίαν καθαρώς εθνοκρατικήν, ειμπορούν να είναι βέβαιοι, ότι φέρονται εις ναυάγιον, το οποίον φευ! Δεν πρόκειται να παρασύρη μόνον το Οθωμανικό Κράτος, αλλά και τιμιώτατα συμφέροντα του Ελληνισμού».

Στις 23 Οκτωβρίου η εφημερίδα *Ιδη*¹⁷⁰ εκφράζει ανησυχίες για την καθυστέρηση διευθέτησης του Κρητικού Ζητήματος, αναφέροντας τα εξής:

«[...] Εκείνο όπερ γεννά ευλόγως ανησυχίας τινάς και όπερ δύναται να δημιουργήση δυσχερείας, είναι η παρέλκυσις του ζητήματος και η βραδύτης του οριστικού αυτού διακανονισμού. Βεβαίως οι Υψηλοί ημών Προστάται, οι αναλαβόντες εν τω ειλικρινεί περί της Νήσου ημών διαφέροντι αυτών την τελικήν αυτού διευθέτησιν, συναισθάνονται κάλλιστα τας δυσχερείας του Τόπου και τα κακά μιας τοιαύτης εκκρεμότητος, επομένως ελπίζομεν ούτοι χάριν αυτής της ειρήνης τας καταχθονίους ενεργείας εκείνων, οίτινες προσπαθούσι παντί τρόπω να αναβάλωσι την οριστικήν λύσιν του ζητήματος και να υπεκφύγωσι την μετ' αυτών διαπραγματέυσιν τούτου επί τη προφανεί ελπίδι ναυαγίου αυτού [...].»

Για το θέμα αυτό η εφημερίδα *Κήρυξ*¹⁷¹ γράφει στις 9 Νοεμβρίου 1908: «Παρ' όλας τας μεμψιμοιρίας των απαισιοδόξων, δυνάμεθα να βεβαιώσωμεν τους αναγνώστας ημών, ότι ουδείς υπάρχει λόγος ανησυχίας διά την αισιανλύσιν του ζητήματός μας.

¹⁷⁰Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλον: 92, 23 Οκτωβρίου 1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3824/>

¹⁷¹Εφημερίδα *Κήρυξ*, αρ. φύλλον: 84, 9/11/1908, https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=37006&seg=4331

Το Ζήτημά μας μένει ή φαίνεται τουλάχιστον μένον στάσιμον από τινός χρόνου, και τοιούτο φυσικώς θα μείνη, εφ' όσον διαρκούν αι συνεννοήσεις μεταξύ των Δυνάμεων διά την συγκρότησιν της Συνδιασκέψεως.

[...] δεν λέγουν πλέον ως στερεοτύπως έπραττον μέχρι τούδε, ότι η ένωσις εις τας παρούσας περιστάσεις δεν είναι δυνατή, αλλά λέγουν τουναντίον, ότι είναι διατεθειμένοι να αναλάβουν να διαπραγματευθούν μετ' ευμενείας το ζήτημα τούτο, το της ενώσεως δηλαδή, αν η τάξις διατηρηθή και η προστασία των μουσουλμάνων εξασαλισθή.

Αλλ' οι απαισιόδοξοι δεν φοβούνται, ότι εκ τοιούτου τινός λόγου εμπορεί να ματαιωθή η αισία λύσις του ζητήματός μας. Αντιθέτως μάλιστα αδιαφορούν αν διά της απογοητεύσεως, την οποίαν τόσον επιμόνως ζητούν να ενσπείρουν, συντελούν εις παράλυσιν της τάξεως, αναλαμβάνοντες ούτω βαρυτάτην απέναντι του τόπου ευθύνην. Την απαισιοδοξίαν των δε στηρίζουν μάλλον εις δυσπιστίαν προς τας υποσχέσεις των Δυνάμεων».

Η ψυχραιμία του *Κήρυκα* εν αντιθέσει με τις ανησυχίες της *Ιδης* είναι εμφανής. Ο Βενιζέλος παρ' ότι υποστήριζε την Ένωση, γνώριζε ότι αυτή δεν ήταν άμεσα εφικτή. Έτσι, υποστήριζε το καθεστώς της πλήρους αυτονομίας έως ότου επιτευχθεί η Ένωση. Στάδια όπως η δημιουργία της Πολιτοφυλακής με Έλληνες αξιωματικούς, η αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων και η εκλογή Υπατου Αρμοστή, θα απομάκρυναν την Κρήτη από τον διεθνή έλεγχο και θα οδηγούσαν σταδιακά στην Ένωση.¹⁷²

Ο *Κήρυξ* στο δημοσίευσμά του στις 13 Οκτωβρίου με τίτλο *Η διακοίνωσις της Ελλάδος περί Κρήτης*, παραθέτει απόσπασμα από την ανακοίνωση της Ελληνικής Κυβέρνησης προς τις Μεγάλες Δυνάμεις για το Κρητικό Ζήτημα, το οποίο μεταξύ άλλων αναφέρει:

«Η Ελλάς ευρέθη αιφνιδίως εις δυσχερεστάτην θέσιν απέναντι της εν Κρήτη ανακηρύξεως της ενώσεως αυτής μετά του Ελλ. Βασιλείου, και της υπό των Κρητών προσκλήσεως της Ελληνικής Κυβερνήσεως και του Βασιλέως των Ελλήνων, όπως καταλάβουν την νήσον. Διότι αφ' ενός μεν την νήσον κατέχουν οι Προστάτιδαις Δυνάμεις, το οποίον καθιστά ήδη αδύνατον εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν, και εάν ακόμη δεν υπήρχεν άλλος λόγος κωλύων να ανταποκριθή εις την πρόσκλησιν των Κρητών, αφ' ετέρου όμως ταχέως θα ορθωθή απειλητική η κοινή εν Ελλάδι γνώμη, εάν εξακολουθήση ως και μέχρι τούδε

¹⁷²Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Η πολιτική του Ελ. Βενιζέλου στο ζήτημα της Ένωσης: 1910-1913» (εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 5-7 Δεκεμβρίου 2003), 445

κωφεύουσα εις την πρόσκλησιν ταύτην. [...] Η κοινή γνώμη της Ελλάδος εθεώρησε πάντοτε αναπόσπαστον τμήμα του Ελληνικού Βασιλείου την Κρήτην, όχι μόνον διά την ομογένειαν μετά των κατοίκων αυτής, αλλά και διότι ο Ελληνικός λαός υπέστη μέχρι τούδε μεγίστας θυσίας χάριν του Κρητικού λαού και της πραγματοποιήσεως του αρχαίου [...] ενωτικού αυτού πόθου.

Απέναντι του αδιεξόδου αυτού, [...] είνε εύκολον εις τον δικαίως κρίνοντα να αντιληφθή το εξαιρετικώς δυσχερές της θέσεως της Ελληνικής Κυβερνήσεως εν τη τελευταία ταύτη όψει της Κρητικής υποθέσεως».

Η Ελλάδα δεν ήταν ακόμα έτοιμη να δεχθεί αυτή την ενωτική κίνηση της Κρήτης, ούτε στρατιωτικά αλλά ούτε και διπλωματικά. Οι Μεγάλες Δυνάμεις αντέδρασαν με αποδοκιμασία στην κίνηση αυτή και η Ελλάδα υπό αυτή την πίεση αντιμετώπισε με αδράνεια το γεγονός.¹⁷³ Ο Βενιζέλος διατηρώντας μια συνετή στάση ως τότε, θεωρούσε ότι η λύση του Κρητικού Ζητήματος συνδεόταν με την ενδυνάμωση του ελληνικού κράτους¹⁷⁴ και υποστήριζε το καθεστώς της αυτονομίας ως μεταβατικό στάδιο προς την Ένωση.¹⁷⁵

Στις 8 Νοεμβρίου η εφημερίδα *Ιδη*¹⁷⁶ σε άρθρο με τίτλο *Μόνον παρά των προστατών μας*, εκφράζει τις διαθέσεις της ως προς τους Νεότουρκους λέγοντας ότι «Εάν δε η ημετέρα εφημερίς εχαιρέτησε μετά χαράς την εν Τουρκία μεταπολίτευσιν έπραξε τούτο ουχί αποβλέπουσα εις επελθούσαν ουσιαστικήν μεταβολήν και ανακαίνισιν των ιθυνόντων τας τύχας αυτής, αλλ' εις την διά του Συντάγματος παρεχομένην ευκαιρίαν και άνεσιν, ούτως ειπείν, εις τε το Ελληνικόν Έθνος και τας λοιπάς εθνότητας, όπως τεθώσιν υπό ευνοϊκοτέρους οπωσδήποτε όρους αναπτύξεως και ευημερίας. Δεν ήτο δε εύκολον να μεταβληθώσι τα πρόσωπα εν Τουρκία και απόδειξις τούτου είναι η διαγωγή και αυτών των κορυφαίων εκ των Νεοτούρκων προς το εν Τουρκία πολυπληθές Ελληνικόν στοιχείον και η σκαιά αυτών πολιτεία προς το Οικουμενικόν Πατριαρχείον. Κατ' αυτούς ουχί το

¹⁷³Ελένη Γαρδίκια – Κατσιαδάκη, «Η πολιτική διάσταση του Κρητικού Ζητήματος» (εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο5-7 Δεκεμβρίου 2003), 33

¹⁷⁴Στέλλα Αλιγιζάκη, «Θέρισο 1905: ένα αποφασιστικό βήμα για την Ένωση» (εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο5-7 Δεκεμβρίου 2003), 440

¹⁷⁵Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, Η πολιτική του Ελ. Βενιζέλου στο ζήτημα της Ένωσης: 1919-1913 (εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 5-7 Δεκεμβρίου 2003), 445

¹⁷⁶Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλου 94, 08/11/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3822/>

δίκαιον και το νόμιμον, αλλά το άδικον και παράνομον πρέπει να υπερισχύσουν, διότι ούτω θέλουν, διότι αι βλέψεις και τα συμφέροντα αυτών δύνανται κάλλιον ούτω να εξυπηρετηθώσιν».

Οι Νεότουρκοι επεδίωξαν να επαναφέρουν το Σύνταγμα του 1876 που είχε ψηφιστεί αλλά δεν είχε επί της ουσίας εφαρμοστεί. Το Σύνταγμα αυτό -που ψηφίστηκε στα πλαίσια του Τανζιμάτ- παραχωρούσε ορισμένες ατομικές ελευθερίες στους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσον αφορά τη θρησκεία, τον Τύπο, την εκπαίδευση. Αυτό ερχόταν σε αντίθεση με τη διακυβέρνηση του Σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β' που είχε συγκεντρώσει στα χέρια του όλη την εξουσία.¹⁷⁷ Το άρθρο επισημαίνει ότι εκείνο που είχε προκαλέσει τον μεγαλύτερο ενθουσιασμό ήταν η ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης του Ελληνισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κάτι που φάνηκε να απειλείται.

Η *Τανίν*, σύμφωνα με το ίδιο άρθρο, υποστηρίζει ότι «είναι αδύνατον να παραδώσουν οι Τούρκοι την Κρήτην εις την Ελλάδα άνευ προηγουμένου πολέμου». Παρά τη στήριξη που παρέχει στην αναδιοργανωμένη «Τουρκία» ο Ελληνισμός, εκείνοι έχουν τέτοιες βλέψεις «δια την πατρίδα μας, αι οποίαι μόνον τον γέλωτα δύνανται να κινήσουν ποίον άραγε θα είναι το μέλλον; [...] Επίσης, χαρακτηρίζει τους πόθους των Κρητών «εθνικόν φανατισμόν και άλογον ενθουσιασμόν, τον δε χαρακτήρα αυτών ανυπότακτον και αιμοχαρή και ουδεμίαν σχέσιν έχοντα προς την δικαιοσύνην, καθότι ως ισχυρίζεται, ουδέποτε οι Μουσουλμάνοι είναι δυνατόν να εύρουν δικαιοσύνην εις τα Κρητικά δικαστήρια». Στη συνέχεια, ο συντάκτης της εφημερίδας προβαίνει σε χαρακτηρισμούς για τους Νεότουρκους λέγοντας ότι «οι ανακαινισταί της Τουρκίας διά τας σωβινιστικάς φιλελευθέρους αυτών αρχάς, τας οποίας εισηγούνται και αγωνίζονται εν εικοστώ αιώνι να εφαρμόσουν, ως και διά την οπισθοδρομικήν αυτών αντίληψιν διά την εθνικήν εξέλιξιν του Κρητικού ζητήματος να εκφράσωμεν αυτοίς εκ καρδίας τα συλλυπητήριά μας».¹⁷⁸

Στο δημοσίευμα αυτό της *Τανίν* δηλώνεται ότι οποιαδήποτε κίνηση της Ελλάδος να προσαρτήσει την Κρήτη, θα σήμαινε πόλεμος. Στον σχολιασμό του άρθρου, ο συντάκτης χαρακτηρίζει τους Νεότουρκους ανακαινιστές με σοβινιστικές αρχές που επιθυμούν να γυρίσουν την Αυτοκρατορία χρόνια πίσω αντί να την εκσυγχρονίσουν.

¹⁷⁷ Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη της Βέροιας, Οθωμανικόν Σύνταγμα, Κωνσταντινούπολη 1876, <http://medusa.libver.gr/jsui/handle/123456789/3866>

¹⁷⁸ Εφημερίδα *Η Ίδη*, αρ. φύλλον: 95, 15/11/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3821/>

Στις 20 Δεκεμβρίου η εφημερίδα *Τδη*¹⁷⁹ αναφέρει για τους Νεότουρκους: «Οι αναμορφωταί της Τουρκίας φαίνονται πολύ λησμονούντες, ότι η οριστική διευθέτησις των υφισταμένων εκκρεμών ζητημάτων είναι το ακανθώδες πεδίων, προς εκκαθάρισιν του οποίου καλούνται να αναπτύξουν την πολιτικήν των φρόνησιν». Σχετικά με το μεταρρυθμιστικό έργο της Τουρκίας, αναφέρει ότι «δεν έλαβεν εισέτι την επισφράγισιν του και ότι η διευθέτησις των εκκρεμών λογαριασμών της Τουρκίας και η διακανόνισις των σχέσεων αυτής προς τα όμορα Κράτη και τας διαφόρους εν αυτή εθνότητας θα φέρουν εις φως την οξυδέρκειαν είτε την αμβλυοπίαν των πατριωτών τούτων της Νέας Τουρκίας. Τούτο είναι το ουσιώδες αλλά συνάμα και το δυσχερές έργον, το οποίον καλούνται να φέρουν εις πέρας οι Νεότουρκοι. Είναι το σπουδαιότερον αλλά και το δυσχερές σημείον του μεταρρυθμιστικού των έργου. Καθ' ημάς η επελθούσα εν Τουρκία Μεταπολίτευσις, καίτοι κατά φυσικόν λόγον ενέκλειε τας δυσχερείας της, δεν προσέκρουεν εν τούτοις και εις ανυπέρβλητα εμπόδια». Παρακάτω δε, αναφέρει:

«Πάντες οι κάτοικοι του Τουρκικού Κράτους ανεξαρτήτως θρησκευματος και εθνικότητος μετ' ενθουσιασμού εδέχθησαν το νέον καθεστώς, οι δ' Ευρωπαϊκοί λαοί έσπευσαν να επιδείξουν τας συμπαθείας των εις την Νέαν Τουρκίαν, και τούτο καθ' όσον οι μεταρρυθμισταί αυτής επανειλημμένως διεκήρυξαν, ότι η δικαιοσύνη και η ισότης θα αποτελέσουν τους ακρογωνιαίους λίθους του δημιουργηθέντος καθεστώτος». [...] Εφ' όσον η Κρήτη από δεκαετίας απώλετο διά την Τουρκίαν περιελθούσα υπό την προστασίαν των Μεγάλων Δυνάμεων, εφ' όσον αύται μετά το επελθόν εθνικόν γεγονός εδήλωσαν την περί διευθετήσεως κατά τους εθνικούς πόθους του ημετέρου ζητήματος απόφασίν των, θα ήτο πολύ ασύνετον διά την Πύλην να τεθή ούτω πανηγυρικώς αντιμετώπος μιας τοιαύτης ευρωπαϊκής αποφάσεως».

Στο παραπάνω δημοσίευμα αναφέρονται οι σημαντικότερες, σύμφωνα με την εφημερίδα, προκλήσεις τις οποίες έχουν να αντιμετωπίσουν οι Νεότουρκοι. Ανάμεσα σε αυτές είναι η επιδίωξη της ισότητος και της δικαιοσύνης, η μέριμνα ώστε να μην επέμβουν στις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες λειτουργούν ως Προστάτιδες Δυνάμεις και ελέγχουν το Κρητικό Ζήτημα, αλλά και το σπουδαιότερο που είναι η διευθέτησις και η ισορροπία στις σχέσεις της «Τουρκίας» με τα άλλα γειτονικά κράτη και οι σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων μέσα στην Αυτοκρατορία.

¹⁷⁹Εφημερίδα *Η Τδη*, αρ. φύλλου 100, 20/12/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3816/>

Όπως φαίνεται από τις κρητικές εφημερίδες που μελετάμε, το Κρητικό Ζήτημα απασχόλησε και τον ξένο Τύπο της εποχής. Οι κρητικές εφημερίδες φροντίζουν ώστε να αναδημοσιεύουν αρκετά συχνά άρθρα από τον ξένο Τύπο και πολλές φορές να τα σχολιάζουν. Ειδικά μετά το ενωτικό κίνημα του 1908, οι αναδημοσιεύσεις από τα ξένα έντυπα παρατηρούμε ότι αυξάνονται σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο.

Λίγες μόλις μέρες μετά την κήρυξη της Ένωσης, στις 4 Οκτωβρίου, η εφημερίδα *Ιδη* φιλοξενεί στην ίδια σελίδα τα σχετικά ευρωπαϊκά δημοσιεύματα. Ανταπόκριση από το Λονδίνο αναφέρει πως «Ημειπισήμως ανακοινώθη εν Λονδίνω και Παρισίοις ότι συνεφώνησαν οι τέσσαρες Δυνάμεις μετά της Τουρκίας διά την ΕΝΩΣΙΝ καταβαλλομένης χρηματικής αποζημιώσεως εις την Τουρκίαν». Ο γαλλικός Τύπος θεωρεί πως «η προσάρτησις της Κρήτης εις την Ελλάδα κατ' ουδέν μεταβάλλει την σημερινήν κατάστασιν της Νήσου», ενώ ο αυστριακός υποστηρίζει ότι «η Τουρκία χάνει κάτι, το οποίον προ πολλού είχε χάσει». Ο αγγλικός Τύπος αναφέρει πως «οι Κρήτες από δεκαετίας απολαύοντες απολύτου αυτονομίας είναι περισσότερον ξένοι προς την Τουρκίαν από την Ανατολικήν Ρωμυλίαν», ενώ ο τούρκικος Τύπος μέχρι στιγμής σχολιάζει τα γεγονότα ήρεμα εκτός από την *Τανίν* που επιτίθεται στους Κρήτες.¹⁸⁰

Η αρνητική αντίδραση των μουσουλμάνων της Κρήτης ως προς την Ένωση είναι ένα θέμα που απασχολεί τις εφημερίδες της εποχής. Η *Ιδη* στις 18 Οκτωβρίου χαρακτηρίζει την αντίδραση των Οθωμανών απέναντι στα γεγονότα ως «προκλητική», αναφέροντας πως διαταράσσουν τη δημόσια τάξη. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Χθες τη νύκτα Οθωμανοί επιβαίνοντες δύο αμαξών εξητοκραύγαζον υπέρ του Σουλτάνου και του Συντάγματος, εξέφερον δε τας αισχίστας των ύβρεων κατά της Ενώσεως!! Και του Βασιλέως!!! Εκείθεν εξήλθον εις τα έξωθι της πόλεως οινοπωλεία συνεχίζοντες την διαγωγήν των τοιαύτην. [...] Την αυτήν νύκτα έτεροι Οθωμανοί εσφακέλωσαν! έπτυσαν! και εξέφερον τας αισχίστας των ύβρεων!».¹⁸¹ Ο *Κήρυξ* στις 28 Οκτωβρίου αναφέρει σε αναδημοσίευση από το ρωμαϊκό *Βήμα* πως «η Ένωσις είνε πλέον τετελεσμένον γεγονός, η μειονοψηφία δεν θα είχε τίποτε καλλύτερον να κάμη η να δηλώση και αύτη προς τας Δυνάμεις, ότι στέργει την ένωσιν, θεωρούσα, ότι εις αυτήν θανεύρη πλήρη εξασφάλισιν πάντων των δικαιωμάτων της».

¹⁸⁰Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλου: 89, 4/10/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3827/>

¹⁸¹Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλου 91, 18/10/1908, ό.π.

Η *Ιδη* αναδημοσιεύει στις 15 Νοεμβρίου από την εφημερίδα *Πατρίς* της Αθήνας δημοσίευμα με τίτλο *Ο κίνδυνος της Κρήτης*, που αναφέρει πως οι κίνδυνοι που απειλούν το κρητικό ζήτημα «δεν εκπορεύονται από τας Δυνάμεις ούτε από την Τουρκίαν ούτε από τον Βασιλέα των Ελλήνων τον επισκεπτόμενον τας ξένας Αυλίας και εργαζόμενον υπέρ της αισίας λύσεως. Οι κίνδυνοι εκπορεύονται από ημάς τους ίδιους. Από τους Κρήτας. Δεν εννοούμεν όλους. Ούτε πολλούς. Εννοούμεν τους ολίγους εκείνους, οι οποίοι, ελάχιστοι, εις ή δύο ή τρεις ή τέσσαρες μόνον, εμφαντάσθησαν ότι το Κρητικόν ζήτημα προδίδεται εκ μέρους της επισήμου Ελλάδος. [...] Διότι υπάρχουν και οι θέλοντες ναυαγήσει το κρητικό ζήτημα. Και οι τοιοῦτοι επιζητούν να ανεύρουν ὄργανα προς διασποράν ζιζανίων και πρόκλησιν διχονοιών και ερίδων, ὅπως η Κρήτη παρουσιάσῃ προ της Ευρώπης το οικτρὸν θέαμα των πολιτικῶν διαιρέσεων. Τούτο δε ζητούν οι εχθροὶ του Ελληνισμού. Διότι τούτο θα διεσάλυε την τάξιν, η δε διασάλυσις της τάξεως θα εχρησίμευεν ὡς παγίς, εις την οποίαν θα επίπτομεν ὅλοι ημεῖς, αφοῦ ὡς πρώτος ὅρος της λύσεως του Κρητικῶν ζητήματος ἐτέθη ὑπὸ των Δυνάμεων η τάξις και η κατ' οἶκον ομόνοια. [...] Οὔτε δε οι ολίγοι εν Κρήτη εμπαθείς πολιτικοὶ δύνανται να καυχηθούν ὅτι κατέχουν το μονοπῶλιον του πατριωτισμοῦ. Οὔτε δύνανται να ισχυρισθούν ὅτι ἔχουν πληροφορίας περισσοτέρας και καλλιτέρας εκείνων, τας οποίας ἔχει εις χεῖρας της η Κυβέρνησις και ο Βασιλεύς. Οὔτε δύνανται να γνωρίζουν τίποτε περισσότερον. Οὔτε ὑπάρχει τρόπος να μάθουν τι, το οποίον οι ἐδῶ αγνοοῦν ἢ πρόκειται μετ' αὐτοῦς να μάθουν».

Στο δημοσίευμα αυτό η εφημερίδα αναφέρεται, χωρίς να κατονομάζει, κάποιους από την πολιτική ελίτ της Κρήτης οι οποίοι με τις πράξεις τους εμποδίζουν την Ένωση και τη λύση του Κρητικού Ζητήματος. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε ποιους αναφέρεται αλλά είναι πιθανό να αναφέρεται στον Ελευθέριο Βενιζέλο και την παράταξή του.

Η εφημερίδα *Ιδη* στις 6 Δεκεμβρίου 1908 αναδημοσιεύει τις αναφορές δύο τούρκικων εφημερίδων, της *Σουράι-Ουμέτ* και της *Τανίν*, οι οποίες απευθύνουν ὕβρεις κατά του Ελληνισμού και δεν διστάζουν να επισημάνουν ὅτι η διευθέτηση του Κρητικῶν Ζητήματος εξαρτάται μόνον από την τουρκική κυβέρνηση και ὅτι βασικό εμπόδιο στη διευθέτηση του εθνικῶν ζητήματος αποτελεί η τούρκικη κοινή γνώμη. Ο αρθρογράφος αναρωτιέται «ποιος αγνοεῖ ὅτι από δεκαετίας ἤδη η Κρήτη απεσπάσθη από του Τουρκικῶν Κράτους και ὅτι η οριστική διευθέτησις του ζητήματος μας εξαρτάται εκ μόνης της αποφάσεως της Ευρώπης, η δε μετὰ της Τουρκικῆς Κυβερνήσεως συνεννόησις φέρει

όλως τυπικών χαρακτήρα; Τα ανωτέρω λοιπόν αναγραφόμενα εις τα όργανα των Νεοτούρκων αποδεικνύουν αυτούς πολύ αφελείς, πολύ δε ολίγον δικαιουμένους επισείουν τον επί ζηλόντων πολιτικών ανδρών τίτλον». Ως προς την έκφραση «κοινή γνώμη» αναφέρει: «Πρόκειται λοιπόν περί της γνώμης των Νεότουρκων της *Σουράι Ουμέτ* και των άλλων οπαδών του σωβινισμού, των οποίων ο φανατισμός και οι Πανισλαμικαί ιδέαι τόσον κατά τας ημέρας των Παλαιοτούρκων όσον και σήμερα υπό το κράτος των Νεοτούρκων είναι πολύ γνωστά και προς τα οποία η Τουρκική Κυβέρνησις προθυμοποιείται να κανονίζει τας αποφάσεις της».

Το παραπάνω δημοσίευμα ταυτίζει κατά κάποιον τρόπο τους Παλαιότουρκους με τους Νεότουρκους, δίνοντας χαρακτηρισμούς όπως οπαδοί του σωβινισμού, του φανατισμού και των «Πανισλαμικών ιδεών». Σε ανάλογη σύγκριση είχε καταφύγει και η εφημερίδα *Εθνική* σε δημοσίευσμά της τον Αύγουστο.¹⁸²

Από την άλλη, ο οθωμανικός Τύπος χαρακτηρίζει τη συμβίωση των δύο κοινοτήτων «ειρηνική». Η εφημερίδα *Ιδη* αναδημοσιεύσει στις 20 Δεκεμβρίου,¹⁸³ άρθρο του οθωμανικού Τύπου περί ενώσεως της Κρήτης με την Ελλάδα. Η οθωμανική εφημερίδα *Χακικάτ* έγραφε ότι «ο νόμιμος κυρίαρχος της Κρήτης είναι το Οθωμανικόν Κράτος. Οι φίλοι ημών Έλληνες ας σκεφθούν προηγουμένως πόσον αναγκαία είναι εις αυτούς η φιλία της Τουρκίας, πόσον δύναται να εξυπηρετήση τα Ελληνικά συμφέροντα η αγαθή διαβίωσις μετά των ειρηνικών Οθωμανών [...]». Αλλά και η οθωμανική *Σαμπάχ* ανέφερε τα εξής: «Δεν δυνάμεθα να εννοήσωμεν προς τίνα σκοπόν θεωρεί η Ελλάς ως βεβαιωμένην την ένωσιν της Κρήτης και να προβαίνει εις ενεργείας κατά των ζωτικοτέρων συμφερόντων του ημετέρου κράτους, ενώ είναι ηναγκασμένη να συμπράττη μετά της Τουρκίας προς απόκρουσιν πάσης ενεργείας τεινούσης εις μεταβολήν του πολιτικού καθεστώτος εν τη Βαλκανική. Είναι λυπηρόν, ότι και ο Βασιλεύς Γεώργιος μετά των Υπουργών και τα μέλη της ελληνικής Βουλής, ενώ έπρεπε νυν υπέρ παν άλλο να σκέπτονται περί ενισχύσεως των σχέσεων και συμπράξεως μετά του οθωμανικού Κράτους, να προβαίνωσιν εις τοιαύτας ενεργείας ήκιστα γειτονικάς και φιλικάς. [...] Η αυτοδιοίκηση της Κρήτης δεν σημαίνει απώλειαν των από τριών και τεσσάρων εκατονταετηρίδων δικαιωμάτων της Τουρκίας επί της νήσου. [...] Οι Οθωμανοί ουδέ σπιθαμήν της πατρίδος των εγκαταλείπουσιν. Όταν ο γείτων είναι πιστός είμεθα κι εμείς

¹⁸²Βλέπε εδώ, σελ. 48

¹⁸³Εφημερίδα *Η Ιδη*, αρ. φύλλον: 20/12/1908, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b7-3816/>

πιστοί. Δεν είμεθα ποσώς διατεθειμένοι να εγκαταλείψωμεν την Κρήτη». Η ίδια εφημερίδα με τίτλο *Οι Οθωμανοί κατά της Ενώσεως*, αναφέρει ότι «Οι Μουσουλμάνοι βουλευταί δι' υπομνήματος των προς την Τουρκικήν Βουλήν, επικαλούνται την συνδρομήν ταύτης προς ματαίωσιν της Ενώσεως της Κρήτης μετά της Ελλάδος».

Συμπεράσματα

Όπως φαίνεται από τη μελέτη των κρητικών εφημερίδων, το Κρητικό Ζήτημα απασχόλησε τη διεθνή κοινή γνώμη σχεδόν ολόκληρο τον 19ο αιώνα, μέχρι και τις αρχές του 20ού. Οι επαναστάσεις που γίνονταν στην Κρήτη δεν ξεσπούσαν μόνο για όσα διαδραματιζόνταν στο νησί. Τα κρητικά γεγονότα επηρεάζονταν από τις διεθνείς εξελίξεις στην Ανατολική Μεσόγειο και εντάσσονταν στα πλαίσια του ευρύτερου Ανατολικού Ζητήματος. Στην εργασία γίνεται παράλληλα αναφορά σε ανάλογες περιπτώσεις περιοχών όπως η Σάμος και η Ανατολική Ρωμυλία, όπου οι εξελίξεις επηρέαζαν ενίοτε τα γεγονότα στην Κρήτη. Από την άλλη, δημοσίευμα της εφημερίδας *Ίδη*, όπως είδαμε στην εργασία, δίνει μια άλλη εκδοχή του ζητήματος, αναφέροντας πως η εθνική υπόθεση της Κρήτης φέρει χαρακτήρα αυτοτελή, ανεξάρτητο εντελώς από το Ανατολικό Ζήτημα και επομένως η λύση του πρέπει να δοθεί ανεξαρτήτως αυτού, κάτι όμως που από την πλειοψηφία των δημοσιευμάτων φαίνεται πως δεν ισχύει.

Η απαλλαγή από την οθωμανική κυριαρχία ήταν εκείνο που οι Κρήτες επεδίωκαν πρώτα απ' όλα. Αλλά παρ' όλο που η Ένωση, όπως φαίνεται και στις εφημερίδες της εποχής, ήταν ο τελικός στόχος για τη λύση του Κρητικού Ζητήματος, ωστόσο αυτό δεν το υποστήριζαν όλοι ανοικτά και δεν ήταν εφικτό να πραγματοποιηθεί για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, καθώς η απόφαση αυτή επηρεαζόταν από τις διεθνείς εξελίξεις, τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και τις απειλητικές διαθέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άλλωστε η αυτονομία ήταν μια περίοδος για την Κρήτη που επικράτησε η ανάπτυξη, το νησί απέκτησε δική του χωροφυλακή και πολιτοφυλακή, αλλά λόγω των χρεών της δεν θα μπορούσε να κρατηθεί ως αυτόνομη Πολιτεία για πολύ. Όπως είδαμε σε δημοσίευμα της *Εθνικής*, η Κρήτη αδυνατούσε λόγω των χρεών της να ανταπεξέλθει στο αυτόνομο καθεστώς της και σε αυτή την περίπτωση η καλύτερη λύση ήταν η Ένωση. Παρ' όλα αυτά, σε αρκετά σημεία μέσα από τα δημοσιεύματα των εφημερίδων, δεν γίνεται λόγος για την Ένωση αλλά αντιθέτως, φαίνεται ότι η αυτονομία ήταν επιθυμητή για τους Κρήτες μπροστά στον κίνδυνο της οθωμανικής κυριαρχίας. Πιο συγκεκριμένα, σε αρκετά δημοσιεύματα υπάρχουν αναφορές στην αυτονομία, όπως για παράδειγμα στην *Ίδη* που αναφέρεται στην αυτοδιοίκηση του κρητικού λαού λέγοντας πως έχει «περίσσια χαρίσματα φιλελεύθερου λαού» αλλά και ότι η πλήρης αυτονομία του νησιού θα

αποτελέσει πρόοδο. Στο ξέσπασμα του κινήματος των Νεότουρκων και την ανακοίνωση για αποστολή Κρητών βουλευτών στην Κωνσταντινούπολη, ο *Κήρυξ* κάνει αναφορά στη σημασία της αυτονομίας και στο γεγονός ότι οι Κρήτες δεν είναι διατεθειμένοι να θυσιάσουν την αυτονομία τους προκειμένου να ενταχθούν ξανά στο οθωμανικό κράτος. Βέβαια, σε ορισμένα δημοσιεύματα αναφέρεται η Αυτονομία ως ένα μεταβατικό καθεστώς και ένα στάδιο προσωρινό με κύριο στόχο την Ένωση.

Μελετώντας τα δημοσιεύματα πριν και μετά το Κίνημα των Νεότουρκων, έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς την αλλαγή που συντελείται στην αντιμετώπιση των εφημερίδων όσον αφορά το Κίνημα. Αρχικά, τον Ιούλιο του 1908 οι εφημερίδες αποτυπώνουν τον ενθουσιασμό των Κρητών για την πολιτική μεταβολή στην Κωνσταντινούπολη επειδή κυρίως θεωρούν ότι ο Ελληνισμός που κατοικεί στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα είναι πλέον προστατευμένος μέσα στο νεωτερικό και φιλελεύθερο καθεστώς των Νεότουρκων. Άλλος ένας λόγος που βλέπουν με θετική ματιά το Κίνημα είναι ότι τρέφουν την ελπίδα ότι ο φιλελευθερισμός και οι νεωτεριστικές ιδέες που πρεσβεύουν οι Νεότουρκοι, θα αλλάξουν το πολιτικό τοπίο που υπήρχε ως τότε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και θα τους απομακρύνουν από το συντηρητικό σύστημα διακυβέρνησης των προκατόχων τους, θεωρώντας τις προθέσεις τους αυτές «ειλικρινώς φιλελεύθερες», σύμφωνα με την *Ιδη*. Από την άλλη, παρατηρούμε ότι η εφημερίδα *Κήρυξ* των Χανίων, ακολουθώντας διαφορετική πολιτική γραμμή από εκείνη των εκπροσώπων της *Ιδης*, στο ξέσπασμα του κινήματος των Νεότουρκων εξέφρασε μεν «συμπάθεια» και χαρά για την πολιτική μεταβολή της Αυτοκρατορίας, αλλά φάνηκε συγκρατημένη και επιφυλακτική, έχοντας την άποψη ότι οι Κρήτες πρέπει να είναι προσεκτικοί. Εκτός από την Κρήτη, η *Ιδη* μεταδίδει το κλίμα για το νέο πολιτικό καθεστώς της Τουρκίας και σε άλλες περιοχές όπως Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Σμύρνη και Μοναστήρι, όπου ο κόσμος αντιδρά με πανηγυρισμούς για το νέο καθεστώς, ελπίζοντας στην ισότητα και την ελευθερία. Λίγο αργότερα, τον Αύγουστο του 1908, όταν οι Νεότουρκοι ζήτησαν από τους Κρήτες να στείλουν βουλευτές τους στην Κωνσταντινούπολη, η στάση των εφημερίδων απέναντι στο θέμα άλλαξε αισθητά. Η θετική στάση απέναντι στους Νεότουρκους έγινε αρνητική και ήδη από τις αρχές Αυγούστου οι κρητικές εφημερίδες χαρακτήριζαν τα δημοσιεύματα των οθωμανικών εφημερίδων για την αποστολή των βουλευτών, ως «γελοία δημοσιεύματα» και τους Νεότουρκους ως «γελοίους»,

«σωβινιστές», «φαντασιόπληκτους». Η σύγκριση με τους Παλαιότουρκους πλέον δεν έχει θετικό πρόσημο αλλά αρνητικό, αναφέροντας ότι τελικά σε τίποτα δεν διαφέρουν οι Νεότουρκοι από τους προκατόχους τους, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς και τις ελπίδες που είχαν κατά το ξέσπασμα του κινήματος. Στα δημοσιεύματα του Αυγούστου μπορεί να παρατηρήσει κανείς τον φόβο, την αγωνία, την ανησυχία των κρητικών εφημερίδων έναντι των προθέσεων των Νεότουρκων.

Από την απειλή όμως για επανένταξη της Κρήτης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία φάνηκε πόσο η Κρήτη επιθυμούσε να διατηρήσει την αυτονομία της και για την παρούσα φάση να μείνει ως έχει και σε δεύτερο χρόνο προοδευτικά να ενωθεί με την Ελλάδα. Εν τέλει, το κίνημα των Νεότουρκων και οι διεργασίες που αυτό πυροδότησε φαίνεται πως ήταν ένας από τους λόγους που η Κρήτη τον Σεπτέμβριο του 1908 κήρυξε μονομερώς την ένωση με την Ελλάδα, με την υποκίνηση της τελευταίας, προκειμένου να περιοριστούν οι βλέψεις των Νεότουρκων αλλά και να κερδηθεί πολύτιμος χρόνος. Όπως φαίνεται μέσα από τα δημοσιεύματα, το Κίνημα των Νεότουρκων δεν ήταν ο μόνος λόγος που οι Κρήτες κήρυξαν την Ένωση με την Ελλάδα. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι διεθνείς εξελίξεις, όπως η προσάρτηση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης στην Αυστρία, η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε Βασίλειο, αλλά και η προσάρτηση σε αυτήν της Ανατολικής Ρωμυλίας. Τα δημοσιεύματα για το γεγονός της Ένωσης έφεραν τίτλους όπως «Η κήρυξις της Ενώσεως. Η ιστορική ημέρα της 24 Σεπτεμβρίου 1908», «Ζήτω η Ένωσις», «Επέστη ο καιρός». Το κίνημα της Ενώσεως δεν έγινε δεκτό από μια μερίδα της αστικής ελίτ της Κρήτης αλλά ούτε από την Ελλάδα, διότι γνώριζαν ότι μία τέτοια κίνηση θα έβαζε σε κίνδυνο την Κρήτη και την Ελλάδα, λαμβάνοντας υπόψη τις απειλητικές διαθέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, από την κήρυξη της Ένωσης και εξής η κατάσταση στην Κρήτη άλλαξε, καθώς δημιουργήθηκε μια Προσωρινή δικομματική κυβέρνηση και η Κρήτη μπήκε σε μια περίοδο αυτοδιοίκησης, ενώ από τον Ιούλιο του 1909 τα Διεθνή Στρατεύματα αναχώρησαν από την Κρήτη, διασφαλίζοντας την προστασία του μουσουλμανικού πληθυσμού και της τάξης στο νησί. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Δάφνη*¹⁸⁴ στις 4 Ιουλίου 1909, ενώ για την Ελλάδα ο καθορισμός του κρητικού προσωρινού πολιτεύματος έγινε «ημιεπισήμως» και «προφορικώς», προς την

¹⁸⁴*Δάφνη*, 4/7/1909, αρ. φύλλου: 13, <http://vikelaia-epapers.heraklion.gr/newspaper-article/%ce%b4%ce%b1%cf%86%ce%bd%ce%b7-26/>

Τουρκία οι Προστάτιδες Δυνάμεις εγγυήθηκαν τα υψηλά δικαιώματα και την τήρηση της σημαίας στη Σούδα, ενώ θα συνέχιζαν να ασχολούνται με το Κρητικό Ζήτημα, παρ' ότι αναχώρησαν από το νησί. Σε αναδημοσίευση άρθρου της ίδιας εφημερίδας¹⁸⁵ από την Βελγική Ανεξαρτησία, αναφέρεται ότι η Κρήτη θα αποχωριστεί εντελώς από την Οθωμανική Αυτοκρατορία αργά ή γρήγορα. Εκτός από την αναχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, με την κήρυξη της Ενώσεως τον Σεπτέμβριο και την αναχώρηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη, το νησί δεν απέκτησε ξανά Ύπατο Αρμοστή και το κρητικό Σύνταγμα καταργήθηκε και υιοθετήθηκε το ελληνικό. Συνεπώς, η κήρυξη του ενωτικού ψηφίσματος του Σεπτεμβρίου του 1908, δεν μπορούμε να πούμε ότι αποτέλεσε τομή για την πορεία της του Κρητικού Ζητήματος αλλά συνέβαλλε ώστε να συντελεστούν ορισμένες βασικές αλλαγές στην Κρήτη που θα οδηγούσαν σε μια κάπως διαφορετική πολιτική κατάσταση στο νησί.

Όπως είδαμε από την ειδησεογραφία, πριν από το κίνημα των Νεότουρκων απασχολούσε ιδιαίτερα η σχέση μεταξύ των δύο κοινοτήτων, χριστιανών και μουσουλμάνων. Οι συγκρούσεις ήταν συχνές, ενώ οι χριστιανοί κατηγορούσαν τους μουσουλμάνους ότι προσπαθούσαν, κάποιες φορές εσκεμμένα και προκλητικά, να διαταράξουν την ησυχία στο νησί. Όπως φαίνεται από τα δημοσιεύματα, μετά το ξέσπασμα του κινήματος των Νεότουρκων, η σχέση αυτή δεν αλλάζει αισθητά. Με το ξέσπασμα του κινήματος, οι Νεότουρκοι διέδιδαν ότι οι σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων πλέον θα αλλάξουν και θα επικρατεί η ειρήνη και η σύμπνοια. Η *Ίδη* παρουσιάζει το γεγονός ως αφορμή για συμφιλίωση του πληθυσμού της Αυτοκρατορίας, αναφέροντας ότι πανηγυρίζουν «ηδελφωμένοι οι αλληλοσφαζόμενοι λαοί», ενώ πλέον βασιλεύει η ειρήνη και η αδελφοποίηση. Όμως, στη συνέχεια η ειδησεογραφία των επόμενων μηνών συνεχίζει να αναφέρεται στις συγκρούσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων αλλά και στο γεγονός ότι χρειάζεται οι χριστιανοί να συμπεριφέρονται με «αδελφική αγάπη» προς τους μουσουλμάνους προκειμένου να διατηρηθεί η τάξη και η ησυχία. Τον Σεπτέμβριο του 1908 οι εφημερίδες περιγράφουν περιστατικά από την έντονη αντίδραση των μουσουλμάνων απέναντι στο ενωτικό κίνημα, χαρακτηρίζοντας ξανά την αντίδραση

¹⁸⁵Η εφημερίδα *Δάφνη* αυτοπροσδιοριζόταν ως εβδομαδιαία εφημερίδα των λαϊκών συμφερόντων και είχε διευθυντή τον δικηγόρο Π.Δ. Μαλαγαρδή.

τους ως «προκλητική» που διαταράσσει τη δημόσια τάξη. Άλλωστε οι μουσουλμάνοι και σε άλλα δημοσιεύματα που μελετήσαμε, φαίνεται ότι δεν επιθυμούσαν την Ένωση.

Παράρτημα Α: Χρονολόγιο

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	
15 Απριλίου 1821	Συνέλευση στην Παναγία τη Θυμανή για την κήρυξη της επανάστασης.
22 Ιανουαρίου 1830	Πρωτόκολλο του Λονδίνου. Η Κρήτη εκτός του Ελληνικού Κράτους.
15 Σεπτεμβρίου 1830	Αιγυπτιακός στόλος αποβιβάζεται στην Κρήτη. Η Κρήτη παραχωρείται στον Μωχάμετ Άλι.
3 Ιουλίου 1840	Συνθήκη του Λονδίνου. Η Κρήτη επανέρχεται στην Οθωμανική διοίκηση.
1856	Έκδοση μεταρρυθμιστικού διατάγματος <i>Χάττι Χουμαγιούν</i> .
9 Νοεμβρίου 1866	Ολοκαύτωμα του Αρκαδίου.
3 Φεβρουαρίου 1868	Εισαγωγή του <i>Οργανικού Νόμου</i> (1868-1878)
Φεβρουάριος 1878	Συνθήκη Αγίου Στεφάνου. Η Τουρκία εφαρμόζει πλήρως τον <i>Οργανικό Νόμο</i> .
Ιούλιος 1878	Συνέδριο του Βερολίνου.
Οκτώβριος 1878	Υπογραφή της <i>Σύμβασης της Χαλέπας</i> .
3 Σεπτεμβρίου 1895	Υπόμνημα του Μανούσου Κούνδουρου για ανακήρυξη της Κρήτης σε Αυτόνομη Πολιτεία.
31 Ιουλίου 1896	Η Τουρκία με φερμάνι παρέχει το δικαίωμα στις Μεγάλες Δυνάμεις να επεμβαίνουν στην Κρήτη για την προστασία του αμάχου πληθυσμού.
16 Οκτωβρίου 1897	Η Γενική Συνέλευση των Κρητών ψηφίζει την αυτονομία και εκλέγεται Εκτελεστική Επιτροπή.
25 Αυγούστου 1898	Σφαγή του Ηρακλείου.

9 Δεκεμβρίου 1898	Αφιξη του Πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη ως Ύπατου Αρμοστή.
10 Μαρτίου 1905	Επανάσταση στο Θέρισσο.
12 Σεπτεμβρίου 1906	Παραίτηση του Πρίγκιπα Γεωργίου από το αξίωμα του Ύπατου Αρμοστή Κρήτης.
18 Σεπτεμβρίου 1906	Διορισμός του Αλέξανδρου Ζαΐμη ως Ύπατου Αρμοστή Κρήτης.
13 Οκτωβρίου 1907	Συγκρότηση κρητικής Πολιτοφυλακής.
Ιούλιος 1907	Εκκίνηση αναχώρησης των Διεθνών Στρατευμάτων από την Κρήτη.
21 Μαΐου 1908	Οι Μ. Δυνάμεις αποσύρονται από την Κρήτη.
Ιούλιος 1908	Κίνημα των Νεότουρκων.
Αύγουστος 1908	Ανακοίνωση των Νεότουρκων για αποστολή Κρητών βουλευτών στην Κωνσταντινούπολη.
Σεπτέμβριος 1908	Προσάρτηση της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης στην Αυστρία και ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε Βασίλειο.
23 Σεπτεμβρίου 1908	Ψήφισμα Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.
25 Σεπτεμβρίου 1908	Σχηματισμός Προσωρινής Κυβέρνησης Κρήτης.
15 Ιουλίου 1909	Η αναχώρηση των Μεγάλων Δυνάμεων ολοκληρώνεται.
16 Αυγούστου 1909	Παραίτηση της Προσωρινής Κυβέρνησης.
Σεπτέμβριος 1910	Ο Ελευθέριος Βενιζέλος καλείται για πρωθυπουργία της Ελλάδος.
Οκτώβριος 1911	Ο Ελ. Βενιζέλος αρνείται να δεχθεί του Κρήτες βουλευτές στη Βουλή.
Οκτώβριος 1912	Η ελληνική Βουλή δέχεται τους Κρήτες βουλευτές
12 Οκτωβρίου 1912	Ο Βενιζέλος διορίζει τον Στέφανο Δραγούμη Ύπατο Αρμοστή Κρήτης.
14 Φεβρουαρίου	Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

1913	
30 Μαΐου 1913	Συνθήκη του Λονδίνου. Ο Σουλτάνος παραιτείται από τα δικαιώματά του στην Κρήτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ

Βιβλιογραφία

Αλιγιζάκη, Στέλλα. «Θέρισο 1905: ένα αποφασιστικό βήμα για την Ένωση». Εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003.

Ανδριώτης, Νίκος. «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης». Μνήμων 26 (Ιανουάριος 2004): 63-93.

Ανδριώτης, Νίκος. *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος} -19^{ος} αι.)*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006.

Ανδριώτης, Νίκος. «Η διεθνής επέμβαση στην Κρήτη 1896-1909». Στο *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο [1880-1920]*, επιμέλεια Σωκράτης Πετμεζάς και Λένα Τζεδάκη – Αποστολάκη, 285-309. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2014.

Ανδριώτης, Νίκος. «Η στάση του Ελ. Βενιζέλου απέναντι στους μουσουλμάνους επί Κρητικής Πολιτείας». Εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003.

Bozarslan, Hamit. *Ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας*. Αθήνα:Σαββάλας, 2004.

Γαρδίκια – Κατσιαδάκη, Ελενη. «Η πολιτική διάσταση του Κρητικού Ζητήματος». Εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την

ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003.

Δετοράκης, Θεοχάρης. Ιστορία της Κρήτης. Ηράκλειο: 1990.

Δετοράκης, Θεοχάρης. «Τα ελευθέρια της Κρήτης, Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος». Εισήγηση στο Επιστημονικό Συνέδριο Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, Αύγουστος 1998.

Δρακάκης, Εμμανουήλ. «Τουρκοκρήτες και χριστιανοί». Εισήγηση στο επιστημονικό συνέδριο Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, Αύγουστος 1998.

Jeanneney, Jean-Noel. *Η ιστορία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, από την εμφάνισή τους ως τις μέρες μας*. Μετάφραση Νάση Μπάλτα. 3η έκδοση. Παπαδήμας: Αθήνα, 2010.

Καλλιατάκη - Μερτικοπούλου, Κάλλια. *Ελληνισμός, Αλυτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1988.

Κουμαριανού, Αικατερίνη. «Γένεση και ανάπτυξη του ελληνικού Τύπου, 1784-1863». Στο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, επιμέλεια Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου, 23-33. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008.

Κωστοπούλου, Ηλέκτρα. «Τα πολλαπλά πρόσωπα της Αυτονομίας: Οθωμανική Μεταρρύθμιση και η Κρήτη του 19ου αιώνα». Στο *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο [1880-1920]*, επιμέλεια Σωκράτης Πετμεζάς και Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, 33-51. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2014.

Λυμπεράτος, Ανδρέας. «Ασταθείς κυριαρχίες, ισχυρές συνειδήσεις». Στο *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο [1880-1920]*, επιμέλεια Σωκράτης Πετμεζάς και

Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, 79-99. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2014.

Μουδατσάκης, Δημήτριος. *Τα τυπογραφεία του Ηρακλείου*. Ηράκλειο: 2005.

Μπάλτα, Νάση. «Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις ελληνικές εφημερίδες τον 19^ο αι. (1830 κ.ε.)», επιμέλεια Λουκία Δρούλια. Στο «Ο ελληνικός Τύπος, 1784 ως σήμερα, Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις». Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, 63-70.

Μαμαλάκη, Π.Ι. *Ο αγώνας του 1866-1869 για την ένωση της Κρήτης*. Θεσσαλονίκη: Μ. Τριανταφύλλου, 1942.

Παπαμανουσάκης, Στρατής. *Το ενωτικό κίνημα της Κρήτης στα 1908 και ο Εμμ. Ξηράς*. Χανιά: 1985.

Παπιομύτογλου, Γιάννης. «Εκατό χρόνια Ρεθεμνιώτικων Εφημερίδων (1881-1981)». Προμυθεύς ο Πυρφόρος 29 (1982): 165-181.

Περάκης, Μάνος. *Κρήτη το νησί των προσαρμογών, Οικονομία και κοινωνία τον 19ο αιώνα [1830-1913]*. Αθήνα: Ασίνη, 2017.

Ραγναφονα, Ζορκα. «Κρήτη και Ανατολική Ρωμυλία». Στο *Κυριαρχίες και Συνειδήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο [1880-1920]*, επιμέλεια Σωκράτης Πετμεζάς και Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, 53-77. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2014.

Σταυριδάκης, Γιώργος Μ. «Από την Αυτονομία στην Ένωση. Νομοθετικό πλαίσιο». Εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003.

Thompson, John B. «Τα ΜΜΕ και η Ανάπτυξη των Σύγχρονων Κοινωνιών». Στο *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, Μετάφραση Γιώτα Καραμπίνη. 2η έκδοση. Παπαζήσης: Αθήνα, 1999.

Φιλίππιδου, Ανθούλα. «Το κίνημα των Νεότουρκων και οι επιπτώσεις τους στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1908-1922)». Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2014.

Χαλκιαδάκης, Εμμανουήλ. *Κρήτη, 1898-1913, Από την Αυτονομία στην Ένωση με την Ελλάδα*. Ηράκλειο: Περιφέρεια Κρήτης, 2013.

Χαλκιαδάκης, Εμμανουήλ Γ. «Η επανάσταση του Θερίσου ως εσωτερικό ζήτημα: η προσωπική διάσταση πρίγκιπα Γεωργίου – Ελευθερίου Βενιζέλου». Εισήγηση στο Επιστημονικό Συνέδριο Θερίσσον 1905, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2009.

Χαλκιαδάκης, Εμμανουήλ Γ. «Η πολιτική του Ελ. Βενιζέλου στο ζήτημα της Ένωσης: 1910-1913». Εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003.

Zürcher, Erik J. *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004.

Διαδικτυακές Πηγές

Αλιγιζάκη, Στέλλα. «Το 1908 σταθμός στις κρητικές πολιτικές εξελίξεις: μία επανεξέταση των ιστορικών πηγών».

https://www.academia.edu/37286436/1908_%CE%A3%CF%84%CE%B1%CE%B8%CE%BC%CF%8C%CF%82_%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%82_%CE%BA%CF%81%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%80%CE%BF%CE%B%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B5%CE%BE%CE%B5%CE%BB%CE%AF%CE%BE%CE%B5%CE%B9%CF%82_docx

Δικηγορικός Σύλλογος Ηρακλείου. <https://www.dsh.gr/society.html>

Κανδαράκης, Γεώργιος και Καρτσάκης, Δημήτριος και Μανωλάκης, Κωνσταντίνος.
Ελευθέριος Βενιζέλος, Στα βήματά του. Αθήνα – Χανιά: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και
Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος». [http://www.venizelos
foundation.gr/images/content/istorikwn_plhroforiwn.pdf](http://www.venizelos
foundation.gr/images/content/istorikwn_plhroforiwn.pdf)

Πηγές - Εφημερίδες

Η Ίδη, Αρχείο Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης

Ελπίς, Αρχείο Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης

Κήρυξ, Βιβλιοθήκη της Βουλής

Εθνική, Αρχείο Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης

Δάφνη, Αρχείο Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.